

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В
КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ ПОВАГИ ДО
ІНШИХ КУЛЬТУР**

Керівник: д. і. н., професор
Котляр Юрій Вадимович
(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: директор Центрального державного
архіву вищих органів влади та
управління України,
д. і. н., професор
Левченко Лариса Леонідівна
(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконала: студентка VI курсу групи 634 М
Туйлієва Мамаджан
Сапармирадівна
(П.І.Б.)

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
(шифр і назва спеціальності)

Миколаїв – 2023 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

<u>Інститут, факультет, відділення</u>	<u>факультет політичних наук</u>
<u>Кафедра, циклова комісія</u>	<u>кафедра історії</u>
<u>Рівень вищої освіти</u>	<u>другий (магістерський)</u>
<u>Спеціальність</u>	<u>032 «Історія та археологія»</u>

(шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

«22» вересня 2022 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Туйлієвій Мамаджан Сапармирадівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Етнонаціональна політика Центральної Ради в контексті українського досвіду поваги до інших культур

керівник роботи: Котляр Юрій Вадимович, д.і.н., професор
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«22» вересня 2022 року № 167

2. Строк подання студенткою проєкту (роботи) «07» лютого 2023 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Котляр Ю.В.		
Розділ 1	Котляр Ю.В.		
Розділ 2	Котляр Ю.В.		
Розділ 3	Котляр Ю.В.		
Висновки	Котляр Ю.В.		

7. Дата видачі завдання 26.09.2022**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	жовтень 2022	
2.	Розділ 1. Історіографія, джерельна база, методологія	жовтень 2022	
3.	Розділ 2. Формування етнонаціональної політики Центральної Ради	листопад 2022	
4.	Розділ 3. Становище представників етнічних меншин за Центральної Ради	листопад 2022	
5.	Висновки	грудень 2022	
6.	Переддипломна практика	23.01 – 05.02. 2023	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2023	
8.	Попередній захист	02.02.2023	
9.	Рецензія на дипломну роботу	07.02.2023	
10.	Захист дипломної роботи	21.02.2023	

Студентка

(підпис)

Туйлієва М. С.

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Котляр Ю. В.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Джерельна база	17
1.3. Методологія та методи дослідження	24
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	30
РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	66
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	100

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах розбудови незалежної демократичної держави України значно зріс інтерес громадян до її історії. Особливо, що стосується проблем, пов'язаних з етнічними меншинами. Так як етнонаціональна проблема має загальнолюдський вимір, то вона важлива для багатьох країн світу незалежно від їх рівня розвитку економіки і культури.

Сучасна система кожної європейської держави складається з двох важливих складових: загальноєвропейської та національної. Поряд з вихованням толерантності, поваги до іншої нації чи етнічної групи, вміння вести діалог та знаходити компроміс, важливим є також виховання національної самосвідомості, що вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; вміння осмислювати моральні та культурні надбання своєї нації, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, що мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед нею. Ідеалом є патріотизм, однак патріотизм не суто національний, а й загальноєвропейський.

Україна – багатоетнічна країна, до складу якої входять різні за походженням і культурою етнічні спільноти. Більшість цих спільнот об'єднує те, що вони протягом століть знаходилися у відриві від основного масиву свого етносу в умовах українського середовища й активно взаємодіяли з українцями.

Проголошення незалежності України створило умови для її трансформації у демократичну, соціальну і правову державу, головним обов'язком якої є забезпечення прав і свобод громадян, інтеграції в міжнародно-правову систему захисту прав людини.

Українська держава зробила перші кроки у вирішенні національного питання, поступово створюючи необхідні умови розвитку етнічних меншин. Про це свідчить, зокрема, ухвалення Закону України «Про національні

меншини в Україні» 1992 р., окремих положень Конституції України 1996 р., Декларації прав національностей України 1991 р.

Водночас, подальше здійснення політичної реформи, європейський вибір України, вироблення демократичних засад етнополітики переконливо доводить потребу в пошуку нової наукової парадигми у форматі: суспільство – держава – етнічні меншини, що повинна ґрунтуватися на фундаментальних узагальнюючих працях з історії етнічних меншин України. Особливо це стосується періоду Української революції 1917–1921 рр., який був наповнений багатовимірним і неоднозначним змістом, коли існували різні форми і методи забезпечення прав етнічних меншин, їх складні взаємовідносини з державними структурами.

Об’єкт дослідження: етнополітична ситуація в Україні у часи Української революції 1917–1921 рр.

Предмет дослідження: історико-політичні зміни в становищі етнічних меншин за доби Центральної Ради в контексті досвіду поваги до інших культур.

Метою дослідження є комплексний науковий аналіз особливостей становища етнічних меншин України в добу Центральної Ради. Для досягнення поставленої мети передбачається розв’язати такі **завдання:**

- проаналізувати та систематизувати існуючу літературу з означеної проблеми, визначити інформаційні можливості використаних джерел;
- охарактеризувати процес формування етнонаціональної політики Центральної Ради;
- розглянути становище представників етнічних меншин за Центральної Ради.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1917 по 1918 рр., тобто від 4 березня 1917 р., коли в Києві було утворено Українську Центральну Раду до 29 квітня 1918 р., коли «Грамотою до всього українського народу», підписаною П. Скоропадським, УЦР була розпущена, а видані нею закони скасовані.

Територіальні рамки визначені історико-географічними межами УНР періоду Центральної Ради.

Методи дослідження. Системний аналіз складного об'єкту дослідження зумовив використання наступних наукових методів: діалектичного – при з'ясуванні понять етносу, нації, національної меншини у взаємозв'язку з державно-правовими явищами, механізмів регулювання політичного становища етнічних меншин; формально-логічного – при опрацюванні конкретних нормативних актів і їх окремих положень, які регулювали становище етнічних меншин; історико-порівняльного – при дослідженні становища різних етнічних меншин в період Центральної Ради.

Практичне значення наукової роботи полягає в тому, що її положення і висновки дають можливість, з одного боку, глибше зрозуміти тенденції, які мали місце в регулюванні становища етнічних меншин у різних формах української державності 1917–1921 рр., а з іншого – використати позитивний досвід для з'ясування можливостей його впровадження в сучасних етнонаціональних умовах держави.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, у роботі на основі вивчених праць попередників та власних досліджень зроблено узагальнення, сформульовано висновки, практичні рекомендації, щодо етнополітичної ситуації на території України в добу Української Центральної Ради.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорювались на засіданні кафедри історії ЧНУ імені Петра Могили та доповідалися на міжнародній конференції «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»¹.

¹ Туйлієва М. Етнонаціональна політика Центральної Ради в контексті європейських цінностей // Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези доповідей. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 122–124.

Структура дипломної роботи: вступ, три розділи основної частини, висновки, список використаних джерел та літератури (110 найменувань). Повний обсяг дипломної роботи становить 108 сторінок, обсяг основного тексту – 99 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія проблеми

Про етнічні меншини, як об'єкт історичного пізнання, створена велика і різноманітна історична література. Вона найкраще науково осмислена у монографії О. Рафальського². Історіографія ж Української національної революції 1917–1921 рр. найбільш повно висвітлена у працях В. Солдатенка³ та Д. Яневського⁴.

В історіографії проблеми становища етнічних меншин в роки Української революції можна виділити три періоди, визначених специфікою суспільно-політичної атмосфери, у якій доводилося працювати історикам: 1920-і – 40-і рр. ХХ ст., 1950-ті – 80-ті рр.; з 1991 – по теперішній час. Кожен етап якісно відрізняється один від одного. Окремо розглядаються праці дослідників з діаспори та зарубіжних вчених.

Перший період обумовлювався відновленням національної державності України в 1917–1921 рр., коли політична активність і національно-культурне відродження дало поштовх вивченню історії етносів. Напередодні і в ході Української революції викристалізувалися два протилежних підходи до статусу етнічних меншин: провідників державницького національно-демократичного руху, які виступали за персональну автономію меншин і недопущення будь-яких проявів національної дискримінації, та прихильників ідеології російського більшовизму, які на практиці обстоювали розкол національно-визвольних рухів за класовою ознакою. Історики національно-демократичного спрямування своєю науковою діяльністю сприяли міжнаціональному

² Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. К.: Поліс, 2000. 447 с.

³ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. К.: Либідь, 1999. 976 с.

⁴ Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. 767 с.

порозумінню, тоді як їх опоненти віддавали пріоритет ідеологічному, соціально-класовому підходу до аналізу етнонаціональних відносин.

Проте, буквально через кілька років історіографія почала віддзеркалювати, з одного боку, спробу режиму підмінити наукові дослідження етнічних меншин офіційними версіями публіцистів ідеологічного характеру, а з іншого – еволюцію в підходах і тактиці влади щодо різних етнічних груп. Домінуюче місце серед авторів публікацій, присвячених національній політиці й етнічним групам, займали брошури й статті працівників партійних, державних, громадських організацій, спеціальних органів по роботі серед національних меншин. Процеси, явища й факти, які не вписувалися у наперед задану схему, науковцями аналізу не піддавалися, свідомо обминалися, або й фальсифікувалися. З перших років радянської влади була закладена своєрідна традиція: історик з огляду на партійність науки зобов'язаний був постійно вибирати між історичною правдою та політичною доцільністю.

Для історіографії 1920-х – початку 1940-х рр., характерне те, що тогочасний більшовицький режим, допускаючи певною мірою свободу у викладі фактичного матеріалу й віддаючи данину політичній ситуації, ще не примушував авторів, які були в переважній більшості безпосередніми учасниками революційних подій в Україні, до прямої фальсифікації минулого. Розповідаючи про діяльність більшовиків, встановлення радянської влади, взаємовідносини з політичними партіями, багатоетнічним населенням, вони намагалися бути більш-менш об'єктивними (П. Буценко⁵, Р. Ейдеман, М. Какурін⁶, М. Скрипник⁷, М. Яворський⁸).

У 1920 р. ЦК РКП (б) створив Комісію для збирання і вивчення

⁵ Буценко П. КНС і радянське будівництво. Харків: Книгоспілка, 1925. 32 с.

⁶ Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. Харків: Вид. 2-е, 1931. 99 с.

⁷ Скрипник М. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк. Харків: Держвидав, 1921. 85 с.; Скрипник М. Пролетарська революція на Україні. Харків: Пролетар, 1930. 158 с.

⁸ Яворський М. Революція на Україні в її головних етапах. - Харків: Держвидав, 1923. 81 с.

матеріалів з історії Жовтневої революції та історії РКП(б) так званий. Істпарт, який став центром, навколо якого розгорталася робота по підготовці спогадів, монографій, збірок документів та матеріалів. Були створені й місцеві бюро Істпарту як відділи при партійних комітетах. У 1925 р. в Україні їх діяло 20⁹.

З середини 30-х рр. ХХ ст. історичні дослідження все більше втрачали науковий зміст, згорталось поглиблене вивчення проблем етнічних меншин. Опубліковані праці, авторства здебільшого керівництва вищих державних органів, намагалися підігнати процеси під пануючі тоді ідеологічні схеми, принципи партійності та класовості. Їх особлива цінність у тому, що вони мають історіософське значення, оскільки відображали найбільш поширені погляди та оцінки політико-правового становища етносів. На противагу цій тематиці критика буржуазного націоналізму і сіонізму активно проводилася в історичній науці. Про це свідчать публікації в яких особливо гостро виділявся “націоналізм” національних меншин. Так, А. Лихолат називав цим терміном вимогу Бунду національно-культурної автономії та діяльність сіоністських організацій в УСРР, а В. Маланчук писав про сіоністів, які пробують порушити інтернаціональну єдність трудящих¹⁰.

Догматичні ідеї «Короткого курсу ВКП(б)» були покладені в основу більшості робіт з етнополітичної проблематики, які з'явилися у вказаний період, тому науковими в повному розумінні цього слова їх вважати не можна.

В умовах Другої світової війни, незважаючи на розгортання подій, пов'язаних із депортацією етносів, історичні етностудження фактично не проводились. Війна перед істориками висунула на перший план завдання пропаганди й агітації.

⁹ Сарбей В. Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 3-10.

¹⁰ Маланчук В.Ю. Розвиток націй і міжнаціональних відносин в СРСР на сучасному етапі. До 50-річчя утворення СРСР // Філософська думка. 1972. № 4. С. 12.

Другий період історіографії (1950-ті – 80-ті роки) характеризувався тими особливостями, за яких історики продовжували працювати над завданням обґрунтування правильності й закономірності державного курсу та інтернаціоналізацію суспільного життя, засуджували будь-які прояви національної самосвідомості.

Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) радянські історики, продовжуючи дотримуватися заздалегідь заданих орієнтирів щодо виправдання будь-яких дій більшовиків і безапеляційного засудження їхніх противників, почали робити це об'єктивніше, шляхом залучення нових джерел та розширення кола досліджуваних проблем. Але й при цьому правду дозували, довільно утискали, а іноді й просто замовчували. Як відзначав Я. Дашкевич, новітня історія України в концептуальному й значною мірою фактографічному плані – це дуже фальсифікована історія¹¹.

В менш заідеологізованій ситуації перебували науковці історико-етнологічного напрямку, зокрема В. Наулко, це і дало йому можливість опублікувати важливе дослідження¹². Разом із тим, почали з'являтися праці, у яких розглядалися питання, пов'язані з демографічними аспектами етносів. Праці українського історика й етнолога В. Наулка¹³ започаткувала дослідження етнічних спільнот різних регіонів України в історичній ретроспективі.

Наприкінці 1960-х рр. спостерігається підвищений інтерес до проблем національної політики РКП(б) щодо України. Та, незважаючи на хрущовську «відлигу», ідеологічні табу в цей період залишалися. У своїх працях А. Лихолат¹⁴, В. Чирко¹⁵, Р. Симоненко¹⁶ намагалися дати наукову оцінку

¹¹ Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів Першого круглого столу істориків. Славське, вересень 1990 // Праці НТШ. Т. 2. Львів, 1993. 182 с.

¹² Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). К.: Наукова думка, 1975. 276 с.

¹³ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. (Статистико-картографічне дослідження). К.: Наукова думка, 1965. 136 с.

¹⁴ Лихолат А. Национализм – враг трудящихся. М.: Мысль, 1986. 354 с.; Лихолат А. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920 рр. К.: Наукова думка, 1967. 426 с.

періоду національно-визвольних змагань в Україні, приділяючи певну увагу етнічним меншинам. Цінність цих праць полягає в розширенні кола досліджуваних проблем і джерельної бази.

На початку 1970-х рр. з'явилися фундаментальні дослідження узагальнюючого характеру з історії України. Проте і в них незмінними, а часом ще категоричнішими, залишалися ідеологічні норми та штампи стосовно етнічних меншин¹⁷.

Аналіз опублікованих праць радянської доби дозволяє констатувати, що за цілком очевидних причин жодна з них не досягала того рівня й масштабів постановки питань, як це було в роботах більш раннього періоду.

Друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. характеризувалися зміною політичної ситуації в Радянському Союзі. Ухвалення ХІХ Всесоюзною партійною конференцією 1987 р. резолюції «Про міжнаціональні відносини» дало можливість науковцям розпочати переосмислення проблеми, зосередити більше уваги на ній, в том числі і на становищі національних меншин в 1917–1921 рр. Якісно нова ситуація у дослідженні даної теми пов'язана з обговоренням і затвердженням вересневим (1989) Пленумом ЦК КПРС розгорнутої платформи КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах»¹⁸.

Порівняно з попереднім етапом історична наука досягла певного прогресу у вивченні становища етнічних меншин. Помітно розширено джерельну базу досліджень, відроджено цілі наукові напрямки, як, наприклад, історичну демографію. Натомість, збереження в країні

¹⁵ Чирко В.А. Коммунистическая партия - организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917 –1922 гг. М.: Мысль, 1967. 382 с.

¹⁶ Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К.: АН УРСР, 1962. 440 с.

¹⁷ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 5. К.Наукова думка, 1977. 591 с.

¹⁸ ХІХ Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин (міркування учасників «круглого столу») напередодні пленуму ЦК партії // Український історичний журнал. 1989. № 5. С. 3-28; ХІХ Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин (міркування учасників «круглого столу») напередодні пленуму ЦК партії // Український історичний журнал. 1989. № 6. С. 3-23.

тоталітарної системи з її жорсткими ідеологічними штампами та кліше заважало об'єктивно висвітлювати реальне ситуацію з етнічними меншинами в добу Української революції 1917–1921 рр.

Проголошення державної незалежності України започаткувало якісно новий – *третій історіографічний період*. Це дало змогу частині науковців остаточно відмежуватися від фальсифікацій та ідеологічних нашарувань радянського періоду. Свідченням нових політичних реалій стала поява об'єктивних, але незначних за обсягом праць з історії становища етнічних меншин України в 1917–1921 рр., зокрема, А. Рогожина, В. Гончаренка¹⁹, М. Страхова²⁰, О. Мироненка²¹, О. Копиленка²².

Дослідження долі національних меншин на різних етапах історії стало системним і різноплановим і в цьому контексті вивчення становища етнічних меншин в добу Української революції набуло першорядного значення.

Детально становище національних меншин впродовж 1917–1920-х рр. охарактеризовано у колективному виданні О. Мироненка, Ю. Римаренка, І. Усенка, В. Чеховича²³, а також в «Малій енциклопедії етнодержавознавства», де синтезувався великий фактологічний матеріал з етнічних меншин на різних етапах української історії²⁴.

Паралельно у цей період поступово формувалася нова галузь науки – етнодержавознавство (вивчає етнонаціональну сферу на основі політології, правознавства, філософії, соціології, політичної етнології, етнопсихології). Її

¹⁹ Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Центральна Рада і її правові акти // Вісник АПН України. 1993. № 1. С. 48-49.

²⁰ Страхов М. М. Захист прав національних меншин у Конституції УНР 1918 року // Матеріали науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи» (25 червня 1997 р., Київ). Харків: Прапор, 1998. С. 75-77.

²¹ Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К.: Друкарня МВС України, 1995. 220 с.

²² Копиленко О. Держава і право України. 1917–1920 роки. К.: Либідь, 1997. 207 с.

²³ Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник / за ред. О.М. Мироненка. К.: Либідь, 1997. 560 с.

²⁴ Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра; Генеза, 1996. 942 с.

головними працями є колективні дослідження за редакціями І. Кураса і Ю. Римаренка²⁵. Ці видання позначені новаціями у реанімації раніше заборонених, заідеологізованих, заполітизованих теоретичних уявлень про етнонаціональні відносини, систематизацією нових підходів до розуміння складних міжетнічних проблем. У них частково проаналізовано правове становище національних меншин в контексті вітчизняної етнополітичної думки в історичній площині. Закономірним підсумком в осмисленні питання, яке розглядається в дисертації, стала монографія колективу науковців під керівництвом М. Панчука²⁶.

В 2017 р. колективом миколаївських авторів під керівництвом Л. Левченко видано книгу «Миколаївщина (нариси історії революції 1917–1921 рр.)»²⁷, в якій розглядаються державотворчі процеси на Миколаївщині в добу Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Частина матеріалів публікації присвячена етнічним меншинам. Л. Левченко на підставі вивчення маловідомих архівних документів висвітлено історію Миколаєва за доби Української Центральної Ради та діяльність Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій²⁸. Важливими з точки зору відновлення правди про революційні події на селі стали праці

²⁵ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. ред. І. Курас, Ю. Римаренко. К.: ППІЕНД, 1993. 800 с.; Основи етнодержавознавства / за ред. Ю.І. Римаренко. К.: Либідь, 1997. 656 с.; Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас, Ю.С. Шемшученко та ін.; за ред. Ю.І. Римаренка. К.: Довіра, 1999. 559 с.

²⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект / авт. кол.: М. Панчук (керівник) та ін. К.: ППІЕНД, 2000. 356 с.

²⁷ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років / Л. Л. Левченко (кер. авт. кол.). Миколаїв: Іліон, 2017. 280 с. («Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років»).

²⁸ Левченко Л. Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наукові праці: науково-методичний журнал. Випуск 280. Т. 292. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2017. С. 88–107; Левченко Л. Л. Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 роках // Наукові праці: науково-методичний журнал. Випуск 321. Т. 309. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2019. С. 56–73.

Ю. Котляра присвячені історії селянських республік та взаємодії повстанців з етнічними меншинами²⁹.

Проблема становища етнічних меншин у 1917–1921 рр. цікавила і цікавить *зарубіжних дослідників*. Переважна кількість з яких – вчені з діаспори. Слід відмітити, що у діаспорній літературі висловлювалося різне бачення становища національних меншин. Наприклад, О. Шульгін у 1931 р. писав: “Держави і меншості – це не рівні сторони, не договір, а просте порозуміння мусить бути межи ними. Вимагати від представників меншостей офіційного акту лояльності, це значить розглядати цю меншість як якогось середньовічного колективного васала, як державу в державі, як певну юридичну особу і тим перебільшувати її значення. Без лояльності діло не просунеться наперед, але вона прийде сама собою в міру того, як держава виконає те зобов’язання, яке вона на себе прийняла супроти цього населення, примусивши його до своєї держави”³⁰. А П. Сосенко взагалі заперечував існування національних меншин, вважав їх неприродним утворенням³¹.

Для дослідження проблем, пов’язаних з етнічними меншинами, великий інтерес становить «Енциклопедія українознавства», в статтях якої йдеться про різні національні меншини, які населяли територію України, законодавчі акти на їх підтримку, наприклад Закон «Про національно-персональну автономію», мовне законодавство³². Ця праця опублікована за редакцією В. Кубійовича. Він, як відомо, був одним з найбільш плідних українських науковців діаспори,

²⁹ Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.). Миколаїв: ПП «Спрінт–прінт», 1999. 117 с.; Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Історична бібліотека ЧДУ. Кн. 3. 92 с.; Котляр Ю. Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.): монографія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 124 с. (Історична бібліотека МДГУ).

³⁰ Шульгін О. Державність чи гайдамаччина? (Збірник статей та документів). Париж: Меч, 1931. 123 с.

³¹ Сосенко П. Нація й розв’язок національної справи при конституційному федералізмі. Львів: Друкарня новочасна, 1927. 64 с.

³² Маркус В. Мовна політика і мовне законодавство // Енциклопедія українознавства. Т. 5. / гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1996. С. 1622-1626; Кубійович В. Національний склад людності українських земель // Енциклопедія українознавства. Т. 5. / гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1996. С. 1733-1739.

котрий в чималій кількості статей описував демографічне становище національних меншин³³. П. Мірчук та А. Яковлів описуючи період 1917–1921 рр., побіжно й інколи суб'єктивно вказували на політико-правові події, пов'язані з національними меншинами³⁴.

Цікавими є праці зарубіжних дослідників А. Адамса³⁵, Р. Салліванта³⁶, Р. Пайпса³⁷, що безпосередньо торкаються досліджуваної теми, але вони характеризуються недостатнім залученням архівних матеріалів, а звідси – неповнота характеристик.

Отже, як бачимо, українська й зарубіжна історіографія має напрацювання в дослідженні певних аспектів означеної проблеми. Однак, до цього часу немає повного узагальнюючого дослідження становища етнічних меншин в роки Української революції 1917–1921 рр. в контексті українського досвіду поваги до інших культур.

1.2. Джерельна база

Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності. З огляду на специфіку історичної науки, яка не має змоги досліджувати свій об'єкт безпосередньо, оскільки минуле неможливо повторити або відтворити лабораторним шляхом, джерело виступає по суті єдиним носієм відомостей про минуле людства, про різні аспекти людської діяльності в усіх сферах суспільного та приватного життя.

Джерельна база дослідження складається з кількох груп документів і матеріалів залежно від їх походження, змісту, особливостей, характеру

³³ Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж-Львів: Фенікс, 1996. 710 с.

³⁴ Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія, 1967. 400 с.; Яковлів А. Основи Конституції УНР. Париж: Меч, 1935. 63 с.

³⁵ Artur E. Adams. Bolsheviks in the Ukraine. The second Campaign: 1918-1919. Yale University Press, 1963. 238 p.;

³⁶ Sullivant R. Soviet Politics: 1917-1957. Columbia University Press, 1962. 216 p.

³⁷ Pipes R. The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917-1923. Cambridge, 1954. 118 p.

викладу. Це, по-перше – опубліковані документи; по-друге – публікації у друкованих засобах масової інформації; по-третє – спогади державних діячів та очевидців подій.

До першої групи джерел належать документи, опубліковані окремими збірками. Їх можна умовно розділити на два основних види: перший – збірки документів, що вийшли в радянський період, другий – від середини 1980-х рр. до нашого часу.

Важливе місце серед документальних публікацій *першого виду* займають стенограми Всеукраїнських, губернських та повітових з'їздів Рад³⁸, які друкувалися як у період їх проведення, так і в 1930-х рр. У них можна з'ясувати напруження й гостроту боротьби стосовно етнічної проблеми. Доповнюють цю групу документів різноманітні декрети, постанови, резолюції та інші акти законодавчої й виконавчої влади 1917–1921 рр.³⁹. Наукову вартість має видання «Революция и национальный вопрос»⁴⁰, документи і матеріали якого допомагають охарактеризувати етнонаціональні відносини в Україні в зазначений період.

Значимою складовою джерельної бази є сучасні видання документів, особливо ті, які близькі теми дослідження. Вони становлять *другий вид* опублікованих документів. Це двотомне видання «Національні процеси в Україні», збірник «Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.)», в яких вміщено велику кількість маловідомих документів стосовно становища етнічних меншин України. Також слід виділити збірник документів «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», до якого ввійшли постанови, розпорядження, протоколи та витяги з протоколів, доповіді та доповідні записки, звіти, висновки, листування та інші документи⁴¹.

³⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / упор.: М.І. Панчук та ін. К.: Наукова думка, 1994. 560 с.

³⁹ Збірник узаконень і розпоряджень УСРР. 1920. № 1.

⁴⁰ Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в ХХ в. / ред. С. Диманштейн. Т. 3. М.: Изд-во Ком. акад., 1930. 467 с.

⁴¹ Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / ред.-упор. П.П. Бачинський. К., 1999. 640 с.; Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів /

До другої групи джерел відносяться матеріали періодичних видань. Їх особлива цінність полягає в тому, що саме вони дали змогу «вжитися» у ту чи іншу епоху, більш чітко уявити перебіг історичних подій, збагнути їх логіку.

Періодична преса становить одне з найпоширеніших масових джерел з історії Української національно-демократичної революції. Небачений раніше «вибух» кількості і різноманітності газетних видань був одним із проявів демократичності українського суспільства в період Центральної Ради. З березня 1917 по квітень 1918 р. в Україні видавалося понад 350 назв газет.

На сторінках української преси публікувались праці М. Грушевського та В. Винниченка, статті Ф. Матушевського «Права національних меншин», В. Садовського «Спосіб і порядок фактичного творення автономії України», С. Єфремова «Біля початків федерації», М. Ткаченка «Волею та правом народу українського», «Основні підстави організації української автономії», В. Дорошенка «Державне право і федеративне змагання на Україні», О. Шульгина «Федералізм та домагання демократичної Російської республіки» та інші, в яких висвітлювались політико-правові питання статусу національних меншин.

Так, зокрема, в статті «Волею та правом народу українського», опублікованій в «Робітничій газеті», один з лідерів УСДРП М. Ткаченко писав: «При автономії національні меншини мали б всі політичні права, тобто повну участь в державнім упорядкуванні України: школи з їхньою мовою, як приватні, так і коштом українського державного краю, духовну культуру. Таким чином, багато національних меншин, а також велика кількість змосковщених українців повернуться до рідного народу»⁴².

Центральна Рада відразу заявила про серйозні наміри щодо захисту інтересів національних меншин, визнавши це як окремий напрям державної

упор.: М.І. Панчук та ін. К.: Наукова думка, 1994. 560 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2-х частинах / упор: І.О. Кресіна. К.: Вища школа, 1997. Ч. 2. 704 с.

⁴² Робітничая газета. 1918. 4 січня.

політики. Вказуючи на політико-правові аспекти життя нацменшин, М. Грушевський на сторінках «Нової Ради» наголосив, що «ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть добуті, поставити мету – приборкування слабших народностей і панування над національними меншинами великої української землі. Ми не на те доводили право кожної народності та її національне самовизначення, аби тепер відмовити якій-небудь народності свого права»⁴³.

Преса широко висвітлювала процес формування ідеї захисту прав малих народів Росії, що мали місце на різних форумах, з'їздах, конгресах, які проводилися у період Центральної Ради. Так, питанням політико-правового життя національних меншин приділялася увага на жіночому з'їзді, який проходив у Києві у вересні 1917 р. В резолюції з'їзду «Про відношення до національних меншин» наголошувалось: «Український народ, який на протязі віків боровся за визволення з-під чужого панування і сам зазнав гіркої долі, не повинен гнобити тих народів, які проживають на Україні в меншості, і тому з'їзд висловився за забезпечення прав нацменшостей і за братерські з ними стосунки»⁴⁴.

Аналіз газетних матеріалів дає можливість стверджувати, що етнічні меншини, підтримуючи політику УНР, в цілому схвально сприйняли рішення III Універсалу, який захищав права національних меншин в Україні. В газеті «Нова Рада» опубліковано звіт про обговорення III Універсалу, з якого видно, що з 47 голосуючих за прийняття документа визначилося 42 члени Ради. Проти – не було нікого. Утрималось – п'ять чоловік (російські меншовики та есери і представник від польського Демократичного централу)⁴⁵.

Преса повідомляє також про те, яке важливе значення політико-правовими питанням нацменшин було надано при обговоренні

⁴³ Нова Рада. 1919. 27 квітня.

⁴⁴ Нова Рада. 1917. 17 вересня.

⁴⁵ Нова Рада. 1917. 9 листопада.

IV Універсалу, який проголосив самостійність України. 9–11 січня 1918 р., коли на засіданні Малої Ради розглядалися три проекти Універсалу (М. Грушевського, В. Винниченка і спільний М. Шаповала і М. Салтана), представники меншостей запропонували, перш ніж затвердити IV Універсал, прийняти проект закону «Про національно-персональну автономію»⁴⁶.

Проект цього закону виносився на розгляд ще в грудні 1917 р. Тоді він отримав загальну схвальну оцінку всіх національних фракцій Центральної Ради. Зокрема, представник «Бунду» М. Рафес зазначав, що «законопроект має таку форму, в якій він не здійснений ще ні в одній країні світу, і фракція «Бунду» голосуватиме за нього взагалі і в цілому з деякими поправками»⁴⁷. Підтримав законопроект також представник «Поалей Ціону» А. Ревуцький, який висловив думку, що «приступаючи до здійснення національно-персональної автономії, Центральна Рада йде попереду життя»⁴⁸.

Тогочасні газети вміщували як нормативно-директивний матеріал (універсали, зокрема, урядові постанови тощо), так і статті-коментарі до них. Такі становлять значний інтерес не лише через те, що деталізують, роз'яснюють документи, а й підбивають погляди на них, інколи досить різноманітні, з боку певних політичних сил.

До третьої групи джерел, використаних в роботі належать праці, спогади та мемуари сучасників подій 1917–1921 рр. в Україні. Маловідомий матеріал з історії Української революції та становища етнічних меншин міститься в працях учасників українського визвольного руху В. Винниченка⁴⁹, С. Петлюри⁵⁰, П. Скоропадського⁵¹ – керівників

⁴⁶ Нова Рада. 1918. 10-11 січня.

⁴⁷ Нова Рада. 1917. 31 грудня.

⁴⁸ Робітничка газета. 1918. 4 січня.

⁴⁹ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Ч. I. К.: Політвидав України, 1990. 348 с.; Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Ч. III. К.: Політвидав України, 1990. 535 с.

⁵⁰ Симон Петлюра. Вибрані твори та документи. К.: Довіра, 1994. 271 с.

⁵¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К.–Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. Липинського, 1995. 494 с.

Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, а також Д. Дорошенка⁵², І. Мазепи⁵³, П. Христюка⁵⁴, які за обсягом можна віднести до «літописів революції», так як вони насичені документальними матеріалами.

Важливе значення для розгортання наукових досліджень міжетнічних відносин мали праці М. Грушевського⁵⁵. Маючи глибокий методологічний і теоретичний зміст, вони орієнтували дослідників на вивчення означеної проблеми.

М. Грушевський, С. Єфремов та інші, обґрунтовуючи право українського народу на власну державність, певну увагу приділяли питанням, пов'язаним з майбутнім становищем не українців в самостійній державі. Відзначаю спільні для них теоретичні положення, висунуті й обґрунтовані в їх працях. Суть їх зводиться до того, що національні меншини в перспективі повинні мати фактичну і юридичну рівноправність, заперечувалася будь-яка пряма чи опосередкована їхня дискримінація. Сповідуючи ідеї федералізму як способу досягнення політичної самостійності українцями, згадані вчені наголошували, що у федерації не повинно ставитися питання про пріоритетні державні права котроїсь із панівних державних націй, оскільки у демократичній національно-мішаній державі усім народам забезпечуються рівні права.

М. Грушевський у статті «Конституційне питання і українство в Росії» пропонував надати національним меншинам право пропорційного представництва, бо таким чином держава «далеко докладніше б віддавала

⁵² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен: Українське вид-во, 1969. 542 с.

⁵³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. Ч. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. Прага: Пробоєм, 1942. 212 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. Ч. 2. Мюнхен, 1950. 312 с.

⁵⁴ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. В 2-х т. Т. 1. Відень: Укр. соціологічний ін-т, 1921. 152 с.

⁵⁵ Грушевський М.С. Народностям України; Чи Україна тільки для українців? // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. С. 106-109.

настрій і течії в суспільності, а окрім того ослабляла б і напруження виборчої боротьби»⁵⁶.

У виступі на 3'їзді народів Росії у вересні 1917 р. М. Грушевський підкреслював: «Ставши на принципі повного і необмеженого самовизначення народів, ми не будемо ворожо виступати проти народів, які будуть стримітись до повної політичної незалежності. Ми визнаємо за ними це право. Ми навіть будемо вітати досягнення цілей, які вони перед собою поставили, але при умові, що здійснення політичної незалежності не буде формою переваги якогось одного державного народу, щоб це не порушувало інтересів інших національностей, які могли б опинитися в положенні меншості в новій державі»⁵⁷.

Принципи національно-культурної автономії були підтримані й розвинуті видатним єврейським діячем – В. Жаботинським. Він виклав оригінальний погляд на роль і значення національного питання в історії, вважав, що права єврейській меншині (як й іншим) слід забезпечувати через надання широкої національно-культурної автономії. Це потрібно вирішити, писав він, «заздалегідь, в загальнодержавному парламенті і для всієї території держави»⁵⁸.

У спогадах М. Рафеса⁵⁹, А. Марголіна⁶⁰, С. Гольдельмана⁶¹ зроблено не тільки синтетичний огляд недавніх подій з етнонаціонального будівництва української державності, а й здійснено соціологічний аналіз відносин з критикою діючих у той час політичних сил, міститься досить цікавий фактичний матеріал. Це допомагає чіткіше уявити історичний фон, на якому

⁵⁶ Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-Науковий Вісник. Кн. VI. (передрук). Львів.: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1905. 16 с.

⁵⁷ Сучасність. 1988. Ч. 9.

⁵⁸ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. К.: Республ. асоціація українознавців, 1991. 98 с. С. 44.

⁵⁹ Рафес М. Два года революции на Украине. Раскол "Бунда". М.: Гос. изд-во, 1920. 168 с.

⁶⁰ Марголинъ А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин: Изд-во С.Ефрень, 1921. 397 с.

⁶¹ Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. 138 с.

розроблялося і втілювалося законодавство з питань врегулювання правового статусу етнічних меншин.

Таким чином, в процесі дослідницьких операцій з джерелами з'ясовувалися їх наукова цінність для дослідження проблеми, ступінь об'єктивності вміщених фактів, відомостей. Водночас, у процесі роботи встановлювалося, які документи вже застосовано в працях попередників. У випадках незгоди з їх тлумаченням авторка не лише наводить певні документи, що вже вводилися до наукового обігу, а й висловлює своє бачення і оцінку фактів, які містяться у таких документах. Відбір джерел провадився відповідно до мети та конкретних завдань дослідження.

1.3. Методологія та методи дослідження

Для визначення мети дослідження авторка керувалася загальновідомими імперативами: об'єктивність, точність, істинність висновків, що значною мірою залежить від обраної й використаної теорії пізнання. Зверталась увага на ту обставину, що важливою складовою методології є питання про підходи, методи вивчення історії. Останнім часом все більшого застосування в історичній науці набуває цивілізаційний підхід, який зорієнтований на сприйняття історичного поступу як багатовимірного поліцентричного процесу в рамках єдиної людської цивілізації, враховує широке коло чинників, які впливають на світовий історичний поступ, спростовує існування «розвитку людства» у розумінні просування від простого до вищого, складного⁶². Застосування цивілізаційного підходу доречно у разі наскрізного аналізу історичного буття.

Методологічні основи дослідження базуються на двох фундаментальних принципах – історизму і об'єктивності. Принцип історизму передбачає реалізацію прагнень дослідника через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, показ процесів подій з погляду сучасників, а також їх

⁶² Матвієнко Л.В. Методика та методологія дослідження степового Побужжя // Історичний архів. 2013. Випуск 10. С. 156.

оцінку з точки зору законів і традицій того часу. Принцип об'єктивності вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юнктурних перекручень, без «виправлень» колишніх подій для доказу власних суб'єктивних наукових позицій.

Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій дослідника. При цьому він не повинен бути нейтральним і має право на обґрунтування своєї позиції. Об'єктивність дослідника полягає не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні суперечностей, труднощів та проблем, бо саме об'єктивність забезпечує науковість.

На принципах історизму та об'єктивності ґрунтуються принципи системності та комплексності. Їх поєднання зумовлено необхідністю, з одного боку, детального та поглибленого, тобто диференційованого, вивчення окремих явищ, процесів, з іншого, – їх узагальненого та цілісного висвітлення.

Авторкою використано такі методи досліджень: діалектичний, формально-логічний, історико-порівняльний, актуалізація, структурно-системний, статистичний, соціальної психології.

Застосування діалектичного методу полягає у висвітленні подій, явищ та їх наслідків у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням обставин того часу⁶³.

Метод актуалізації допомагає використовувати отримані знання, результати і висновки в практичній діяльності. Цей метод дає можливість висувати наукові прогнози і практичні рекомендації на основі «уроків історії». Дослідження становища етнічних меншин в добу Української революції може бути корисним для правильного визначення відносин між державою та національними меншинами в наш час.

⁶³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк: ДНУ, 2003. 624 с. С. 42.

Застосування формально-логічного методу допомогло опрацювати нормативні акти і їх окремі положення, які регулювали становище етнічних меншин. При цьому, левову частку, становили документи доби Центральної Ради, які заклали базис етнонаціональної політики не лише Української революції, а й сучасності.

У роботі з великим масивом джерел, зокрема пресою, було застосовано статистичний метод, як найбільш доцільний і економний для групування цифрового матеріалу.

Відпрацьовані тепер кількісні методи, що дозволяють здобути необхідні результати, неможливі при залученні тільки традиційної методики. Процес математизації історії поступово набирає обертів. У цьому його досягнення стали можливими перш за все завдяки широкому використанню електронно-обчислювальної техніки. Математизація історії ставить за мету підвищення точності історичного дослідження, доказовості його головних положень та висновків, тобто збільшення можливостей науки у відтворенні минулого, його об'єктивного змісту⁶⁴.

При застосуванні математично-статистичного методу було використано систему добору для обробки матеріалів преси. Авторка, готуючи масив газетних публікацій для опису подій, прагнула розв'язати такі завдання. По-перше, забезпечити опрацювання переважної більшості центральних республіканських газет і по-друге, забезпечити максимально можливе представництво місцевої преси як такої, що містить, головним чином, первинну інформацію.

Для сучасної української науки названі методи є актуальними, оскільки диктують розробку такої моделі історії, котра б розумно поєднувала етносоціальний і універсалістський підходи до минулого. Завдання полягає у тому, щоб загальнолюдські цінності і здобутки перенести на національний ґрунт, а національні досягнення і традиції нерозривно пов'язати з

⁶⁴ Котляр Ю.В. Методико-методологічні основи дослідження непу на Півдні України // Матеріали II Міжвузівської науково-практичної конференції «Науковий потенціал вищої школи». Миколаїв: КП МОД, 2006. С.36-41. С. 38.

поступовими течіями загальнолюдського життя.

Виходячи з проблематики дослідження, вважаємо за необхідне уточнити зміст понять «етнос», «національна меншина», «національна ідентифікація».

Щоб визначити методологічну концепцію поняття «національна меншина», треба чітко уявити, що цим терміном об'єднується два поняття – «нація» та «етнос». Етнос – це основоположна, стабільна й прогресивна форма життєдіяльності населення планети. Етнічність охоплює інтереси не лише частини населення, окремих класів, політичних партій, а й відображає інтереси всього населення даної держави. Суспільство є передусім сферою діяльності, етнос – це сфера життя людей. Лише в гармонійному поєднанні національних та загальнолюдських цінностей можна досягти справжнього пріоритету національних інтересів над політичними й класовими.

Щодо змісту поняття «нація», то серед сучасних етнологів, політологів, соціологів існують різні думки, які можна об'єднати у дві групи. Перша з них представляє ті, котрі дають можливість трактувати «націю» як людську спільність, що базується на культурних психологічних характеристиках. Для неї обов'язковим є єдина свідомість у спільному походженні. Однією з ознак її є також те, що вона існує в межах однієї території. Представники другого напрямку трактують націю як державу. Однак, незважаючи на різні точки зору у визначенні поняття «нація», на нашу думку, «етнос» є значно ширшим поняттям. Тому етнічна та національна меншина є різними поняттями⁶⁵.

Сучасні дослідники не ототожнюють поняття «етнос» і «нація», розуміючи під поняттям «нація» сукупність громадян однієї держави. В Україні, як і в інших пострадянських державах, поняття «національність» пов'язується не з громадянством, а з етнічним походженням, яке усвідомлюється як національна приналежність.

⁶⁵ Котляр Ю.В. Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Випуск 2. С. 35.

Ми схильні приєднатися до тих авторів, які визначають націю як ступінь розвитку етносу та суспільства, як етнічний колектив, що усвідомлює свою природно-історичну спільність і організований у формі національної держави. Групи з відмінною етнічною ідентичністю в межах утворюваних національних держав й становлять національні меншини.

Виникнення етнічних меншин пов'язане з формами існування етносів: компактною (ареальною) – в межах однієї території та розсіяною (дисперсною) – на різних територіях. Групи етносу, що зберігають його якісні ознаки – мову, культуру, релігію, відчуття тотожності з ним на іноетнічних територіях і становлять меншість по відношенню до корінного етносу, називають етнічними меншинами. Більшість етносів, які представлені в Україні як меншини, існують у формі самостійних етнополітичних організацій – національних держав, за винятком циган. Що ж стосується кримських татар, кримчаків і караїмів, то на них поширюється статус національних меншин, хоча в історичному минулому ці етноси формувалися на території України і мали тут свою державність (кримські татари).

Термін «етнічна меншина» виник у 50-х рр. ХХ ст. із 60-х рр. вживається як синонім терміну «національна меншина» з постійними намаганнями замінити і витіснити з наукового обігу останній. На наш погляд, поняття «етнічна» і «національна меншина» не тотожні, хоча й близькі за змістом, оскільки вони є похідними від категорій «етнос» і «нація». Поняття «етнічна меншина» ширше за змістом, ніж національна. Під національною меншиною розуміють групу осіб, яка, зберігаючи риси етнічної меншини, претендує на особливі політичні права, включаючи національно-територіальну автономію⁶⁶.

Національними меншинами є громадяни України, котрі, не будучи етнічними українцями, об'єднані почуттям національного самоусвідомлення

⁶⁶ Рафальський О. Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні // Наукові записки. Збірник. Випуск 8. К.: ІПіЕНД, 1999. С. 178-179.

та спільності між собою, мають етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність⁶⁷.

Таким чином, це своєрідний різновид спільноти людей, яка базується на їхньому спільному походженні, має єдині для її членів культурно-мовні характеристики, психологічні орієнтації та усвідомлення належності до цієї спільноти. Внутрішнє життя й діяльність національної меншини у поліетнічному суспільстві реалізується через власні організації та об'єднання, навчальні та мистецькі заклади тощо. Життєдіяльність її та перспективи розвитку залежать від внутрішніх та зовнішніх чинників. До перших належать кількісний склад, наявність певної соціологічної структури, відповідного рівня конституційної наповненості. До зовнішніх чинників відноситься політика держави щодо національних меншин, межі можливостей зв'язків із ядром відповідного етносу, стан міжетнічних стосунків у країні проживання тощо.

Дефініцією «національна ідентичність» позначається передусім володіння етносом почуттям спільності з іншими етносами минулого та сучасного, причетності до громадянського суспільства, а також наявність здатності піклуватися про національно-культурний консенсус у фундаментальних питаннях економічного, політичного, соціального життя і поточного розвитку держави, її зовнішньої й внутрішньої політики.

В нашому дослідженні ми використовуємо поняття «етнічна меншина», хоча в програмних документах 1917–1921 рр. зустрічається термін «національна меншина». Таким чином, дедалі чіткіше з'ясування змісту термінів «етнічна меншина» і «національна меншина» у їх природному зв'язку з поняттями «нація» та «етнос» стає важливим фактором дослідження етнонаціональних процесів в Україні, служить ключем для розуміння статусу меншин, їх участі в державотворчих процесах, для пошуку шляхів удосконалення та гармонізації міжетнічних відносин.

⁶⁷ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. Ст. 529.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Початок ХХ ст. загострив національні проблеми Російської імперії, ознаки чого проявилися ще у період революції 1905–1907 рр. Перша світова війна і перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Росії активізували демократичні процеси в Україні, привели до згуртування національних сил, завдяки чому на початку березня 1917 р. у Києві було створено Центральну Раду. З огляду на невід’ємне право українського народу на самовизначення та відродження багатовікової державної традиції, а також реалії політичної ситуації в Росії, Центральна Рада, що на початку функціонування мала лише статус міської громадської організації, поступово здобула загальне визнання різних суб’єктів політичної системи, що зафіксували з’їзди, конференції, численні збори, і активно розширювала свої повноваження. Вона перетворилася на провідника національно-визвольної боротьби всього українського народу, який демонстрував прагнення до створення суверенної держави. Однак, представникам Центральної Ради потрібно було враховувати і поліетнічний фактор тогочасної України, а особливо Південної України, адже значний відсоток її населення становили представники різних етносів, які мали власні погляди на майбутнє української державності.

Становище етнічних меншин в Україні після Лютневої революції 1917 р. було неоднозначним. Це пояснювалося тим, що новий орган влади Російської Федерації – Тимчасовий Уряд – у Декларації від 3 березня 1917 р. відмінив усі національні обмеження для громадян, ухвалив низку інших демократичних правових документів, покликаних забезпечити дотримання

прав людини⁶⁸. Водночас, Україна продовжувала перебувати під загальноросійською юрисдикцією, а її населення фактично залишалося громадянами Російської Федерації. Реальні зміни цього становища могли відбутися лише після врегулювання форми державного устрою Росії, а це постійно відкладали на невизначений термін – до проведення Установчих зборів.

Повалення російського самодержавства означало для українців, крім всього іншого, й те, що з безправного об'єкта етнополітики вони перетворилися в її активного суб'єкта. Тепер вже українській владі – Центральній Раді, іншим політичним чинникам української революції належало визначитися в змісті власної етнополітики. Адже було цілком очевидним, що етнополітичному фактору у визвольній боротьбі українського народу належало одне з визначальних місць.

Відтак, з самого початку Української революції, політиці щодо етнічних меншин в Україні надавалося першорядне значення. В цьому плані основоположною засадою представницького органу українського народу – Центральної Ради, було визнання рівноправності всіх націй і народностей, що проживали в Україні.

Вже в перших виступах лідерів Центральної Ради з приводу утвердження української державності вимальовувалися контури майбутнього закону «Про персонально-національну автономію». У статті «Народностям України» М. Грушевський зазначав: «Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затоптати інших народностей і обмежувати їх значення до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії ... Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших

⁶⁸ Российское законодательство X-XX веков: в 10 тт. М.: Юрид. лит., 1994. Т. 9. Законодательство эпохи империализма и буржуазно-демократических революций. С. 124-125.

народностей. Оборонці української національності не будуть націоналістами»⁶⁹.

Роз'яснюючи прагнення українського народу створити незалежну державу й передбачаючи можливість неоднозначного ставлення національних меншин, М. Грушевський зазначав: «Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії»⁷⁰.

Як показала подальша практика, така позиція керівництва Центральної Ради не була кон'юнктурним кроком, розрахованим на досягнення тимчасового успіху. Свідома частина українського суспільства, яке впродовж століть па власному досвіді відчувало національний гніт, з розумінням ставилася до національних почуттів інших народів і тісно пов'язувала власне національне визволення, прагнення автономії України з інтересами іноетнічної спільноти. Про це свідчать, зокрема, рішення численних громадсько-політичних форумів – як таких, що представляли певні прошарки українського суспільства, так і загальноукраїнських⁷¹.

Вже в резолюції першої української маніфестації в Києві, що відбулася 19 березня 1917 р., говорилося про потребу в широкій автономії української землі з врахуванням прав національних меншин. Ця маніфестація, за визначенням М. Грушевського, стала виявом порозуміння українців з неукраїнськими демократичними організаціями Києва, свідченням того, що

⁶⁹ Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки. Збірник. К.: ІІЕНД, 1999. Випуск 8. С. 73.

⁷⁰ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть?. К.: Радянська Україна, 1991. С. 103.

⁷¹ Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради // Наукові записки. Збірник. К.: ІІЕНД, 1999. Випуск 8. С. 30.

він назвав «національним братанням в медовім місяці революції». Щоправда, період «приятного настрою» був нетривалим. В неукраїнському середовищі очевидним було насторожене, часом навіть вороже ставлення до постановки і спроб розв'язання українцями власних національних завдань⁷².

Проте, хоча такі настрої були очевидним для лідерів української революції, вони все ж розраховували на підтримку неукраїнських народів у справі розбудови нової України на засадах демократизму і несприйняття ідеології радикального націоналізму. Сучасні дослідники цієї проблеми слушно зауважують, що «розрахунок був, передусім, на те, що при послідовному демократизмі з боку українців, при неухильному просуванні Української революції до розв'язання назрілих соціальних проблем якомога справедливішими засобами врешті вдасться подолати внутрішню роз'єднаність суспільства України»⁷³.

Відповідні положення знайшли своє відображення в програмних документах найбільш масових українських політичних партій демократичного спрямування. Вимога внести принцип забезпечення прав національних меншин в загальний організаційний статут автономії України, негайно розпочавши його здійснення на практиці, містилася в постанові Установчого з'їзду Союзу українських автономістів-федералістів. Положення про забезпечення прав національних меншин мали місце також в резолюції з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1917 р.), в програмі Української трудової партії (1917 р.). Враховуючи популярність цих партій в широких народних масах, є підстави стверджувати, що в українському суспільстві почав формуватися політичний консенсус стосовно даної проблеми⁷⁴.

Про те, що українські політичні партії, як і громадські організації, переймалися інтересами національних меншин, переконливо засвідчив

⁷² Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). К. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. С. 16–17.

⁷³ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. К.: Либідь, 1999. С. 163.

⁷⁴ Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. С. 30.

Український національний конгрес (з'їзд), скликаний 6–8 квітня 1917 р. Його метою було не тільки надати Центральній Раді право дійсного представництва українського народу, сформувати її новий склад, а й визначити основні напрями етнонаціональної політики.

6 квітня 1917 р. о 14 годині промовою М. Грушевського відкрився Український національний з'їзд. Після привітань та виборів президії з'їзду було заслухано реферати. Першим виступив Д. Дорошенко на тему «Державне право і федеративні змагання на Україні». Слідом за ним було прочитано реферати О. Шульгіна «Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки» та Ф. Матушевського «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення». У виступах доповідачів наголошувалося, що вільна автономна Україна забезпечить права всіх народів, які її населяють.

В ухвалених резолюціях, зокрема, констатувалося, що «згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі ... Одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншин».

Серед 700 делегатів цього форуму було багато представників етнічних меншин. Його порядок денний охоплював широкий спектр актуальних політичних питань, однак головну увагу приділено обговоренню різноманітних аспектів національної проблеми та виборам нового складу Центральної Ради . Вже у перший день роботи було ухвалено резолюцію, в котрій зазначено: «Єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську, а одним з

головних принципів української автономії – повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні»⁷⁵.

Проблемі правового статусу національних меншин в Україні було присвячено дві спеціальні доповіді. У першій з них (реферат члена Центральної Ради, дипломата, правника, публіциста Ф. Матушевського «Права національних меншостей») акцентовано на потребі законодавчого закріплення цього статусу в Україні. Оскільки питома вага титульного етносу значно вища, аніж інших народностей, то саме автономна українська держава повинна стати повним гарантом їхніх прав, забезпечити їм самоуправління на територіях компактного проживання, рівноправність усіх громадян перед законом з «найбільшим наближенням» адміністративних і судових установ до потреб народів, які становлять одне ціле. В доповіді Ф. Матушевського наголошувалося, що національні меншини «рівні перед законом і перед владою вищою і найнижчою», повинні мати своїх представників в усіх державних і крайових установах, брати участь в роботі законодавчих органів, «вносити поправки до проектів нових законів в інтересах тієї меншості, яку вони представляють», створювати органи місцевого самоврядування в округах, «по яких поспіль живуть люди однієї національності»⁷⁶.

Ці ж позиції розвинуті й конкретизовані в другій доповіді (реферат члена Центральної Ради, в подальшому товариша генерального секретаря внутрішніх справ П. Понятенка «Заступництво інтересів національних меншостей»). Навівши статистичні дані про національний склад населення України, він критично оцінив тих політиків, які виступали проти широкої національно-територіальної автономії, детальніше проаналізував головні права національних меншин у майбутній українській національно-територіальній автономній державі. До них зачислено: право на проведення національних з'їздів для обрання постійних рад, які представлятимуть

⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х томах. К.: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 54-55.

⁷⁶ Матушевський Ф. Права національних меншостей. К.: Видання Союзу Українських Автономістів-Федералістів, 1917. 16 с.

національні меншини в Крайовій Раді; поділ на адміністративно-судові округи областей, що населені національними меншинами, для забезпечення їхнього захисту в судах та адміністрації; створення шкіл з рідною мовою навчання, шкіл зі змішаною формою навчання і паралельних класів залежно від наявності дітей – вихідців з національних меншин у конкретній місцевості; забезпечення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із крайових бюджетів. Накреслені на з'їзді шляхи політики щодо національних меншин свідчили про її демократичний зміст⁷⁷.

Вимагаючи насамперед автономії України в складі федеративної Росії, конгрес визначив одним з головних принципів української автономії повне забезпечення прав етнічних меншин, які живуть в Україні, і доручив Центральній Раді організувати зі своїх делегатів і представників неукраїнських національностей комісію для розробки проекту автономного статуту України. Центральній Раді було надане право кооптувати 15% свого складу, куди мали увійти представники етнічних меншин.

Важливо те, що на конгресі були прийняті такі рішення:

- Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України в змозі забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть в Україні.
- Автономний устрій України, а також інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устрої Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії з'їзд визнає федеративно-демократичну республіку, а одним з головних принципів

⁷⁷ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1994. С. 123-125.

української автономії - повну гарантію прав національних меншостей, що живуть в Україні⁷⁸.

Після конгресу Центральна Рада декілька разів ставила на обговорення на своїх засіданнях різні питання щодо підготовки З'їзду народів Росії. На одному з них було ухвалено асигнувати на з'їзд 3000 крб. Спершу з'їзд народів Росії планувалося скликати в Києві 15 серпня, проте корніловщина змусила відкласти його скликання.

20 червня 1917 р. рішенням V сесії Центральної Ради О. Шульгіна було включено до складу спеціальної комісії, яка мала займатися скликанням З'їзду народів Росії, що добиваються федеративного устрою держави. Того ж дня комісія обрала його за голову та заслухала підготовлені ним тези, які стали основою оприлюдненої на загальному засіданні Центральної Ради постанови. Вона була затверджена без змін. Передбачалося, що участь у з'їзді мають брати представники народів, котрі домагаються національно-територіальної або територіальної автономії та федеративного устрою всієї держави. На порядку денному планувалося розглянути питання майбутнього федеративного устрою колишньої Російської імперії, державної мови та мови окремих федеративних частин, принципи і проект розмежування автономних одиниць, права національних меншостей, організація союзу народів, шляхи до здобуття федеративного устрою, компетенція Центрального органу федерації⁷⁹.

Українська Центральна Рада протягом 1917 р. відстоювала автономію України, але то була ідея, що дісталася їй у спадок від попередніх етапів національно-визвольного руху. Проте така ідея 1917 р. широко підтримувалась масами. Було б історично некоректним звинувачувати Центральну Раду в тому, що гасло автономії гальмувало розвиток українського національно-визвольного руху. Варто наголосити на тому, що

⁷⁸ Радько П. Розробка теоретичних питань національно-територіальної автономії в період Центральної Ради: за матеріалами з'їзду народів Росії (8-15 вересня 1917 року) // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 56.

⁷⁹ Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 119.

автономізм не був запереченням української державності, а тільки шляхом до неї, шляхом конструктивно-еволюційним і об'єктивним. Навіть в програмних документах Української народної партії, розроблених М. Міхновським з метою залучення прихильників зі соціалістичних партій, які виступали за автономію чи федерацію України в рамках єдиної всеросійської Республіки, зазначалося: «Ідучи до повної незалежності українського народу, до здобуття самовизначення, ми підтримуємо і автономні вимоги українських партій».

До революції 1917 р. навіть Д. Донцов бачив кінцеву мету революційної боротьби в поваленні абсолютизму, демократизації Росії з автономною Україною. Слід зауважити, що М. Міхновський і Д. Донцов у своїй подальшій діяльності незабаром відійшли від цих гасел й заперечували доцільність для України будь-якого обмеження самостійності. З цього приводу гетьман П. Скоропадський зауважував: «В українців жахлива риса – нетерплячість і бажання добитись всього зразу...» «... серед них багато вузьких фанатиків, зокрема, що стосується сповідання ідеї ненависті до Росії»⁸⁰.

В контексті вирішення державного устрою України одне із перших місць відводилося національному (етнічному питанню). Особливу роль в цьому відношенні відіграв підготовлений і проведений Центральною Радою З'їзд поневолених народів Росії 8–15 вересня 1917 р.

Те, що саме до Києва з'їхалися представники народів Росії, було не випадковим. У результаті певної політичної лібералізації в період царювання Олександра І спочатку в Харків, а потім в Київ, як основні осередки культурного і наукового життя України, почали проникати західноєвропейські теорії, зокрема, німецької національної ідеології Шелінга, Гегеля, Фіхте, французького соціолога Роберта де Лямене, польського вченого Лелевеля, пізніше ідеї французького соціаліста Прудона, ліберальної європейської історіософії Гізо, Макалея, теорія національного самовизначення Брюнчлі, які впливали прямо чи опосередковано па

⁸⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 52.

вироблення теоретичних концепцій українських мислителів, що прагнули віднайти власне бачення стосовно долі українського народу, принципи побудови української державності, місце України у слов'янській сім'ї народів.

З'їзд також був зумовлений тим, що важливим завданням секретаріату Центральної Ради у справах внутрішніх вважалася організація єдиної крайової влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні. Першочерговим перед секретаріатом міжнаціональних справ стояло завдання скликання З'їзду представників народів та областей Росії та підготовка матеріалів до цього з'їзду. Крім того, нагальною була проблема якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей.

Як свідчать матеріали «Народної волі» від 10 вересня 1917 р., М. Грушевський наголошував на тому, що Українській Центральній Раді, яка об'єднує всі демократичні верстви населення, вдалося вже налагодити відносини з демократичними силами інших націй в Україні на основі власне федерації. З привітань різних народів, яких багато надходило до секретаріату, Рада бачила, що вона не одна в боротьбі за федеративний принцип устрою Росії і що за нею йдуть майже всі народи⁸¹.

Свідченням цього є хоча б той факт, що делегатів з вирішальним голосом на з'їзді було 84 особи. За національністю делегати розподілилися таким чином: українців – 8, білорусів – 7, грузинів – 2; естонців – 4; євреїв – 11; козаків – 9; латишів – 10; литовців – 9; молдован – 6; росіян – 3; татар – 10; тюрків – 5. Крім того, на з'їзді було 6 поляків з дорадчим голосом. Вони, як самостійники активної участі в з'їзді народів автономістів-федералістів брати не хотіли.

З'їзд народів Росії проходив у атмосфері високого піднесення творчої політичної думки, твердої солідарності та братнього єднання представників. Ті, хто не міг прибути на з'їзд, прислали свої привітання, зокрема,

⁸¹ Радько П. Розробка теоретичних питань національно-територіальної автономії в період Центральної Ради: за матеріалами з'їзду народів Росії (8-15 вересня 1917 року). С. 58.

петроградська організація демократичної партії Латвії, Ташкентська партія тюркських федералістів, Мусульманський та Туркестанський крайовий з'їзд, Кутаїський губерніяльний комітет революційної партії соціалістів-федералістів, Воронезька українська громада, вірменська революційна партія «Дашканцютун», конференція сибірських громадських і національних організацій з Томська, Харківський мусульманський військовий комітет та інші. До Києва прибув і представник Тимчасового уряду – голова комісії для розробки обласної реформи М. Славинський.

Виступаючи на з'їзді, депутати торкалися важливих національних проблем тогочасного життя. Виконуючий обов'язки генерального секретаря національних справ О. Шульгін (після відходу від справ С. Єфремова), висував завдання широкого порозуміння і об'єднання всіх демократів як в Україні, так і в Росії⁸². Поляк Кнолль запевняв, що самостійна Польська держава буде жити в добрій злагоді та братерстві з сусідами. Представник Трудової народно-соціалістичної партії Я. Гендельман зазначав, що ця партія розуміла справжнє народоправство і самовизначення народів не інакше як у формі федерації і широкої автономії країв і народів. Від Об'єднаної єврейської соціалістичної партії М. Шац-Анін висував домагання забезпечення національних прав тих меншостей, котрі ніде в Росії не мали більшості. Голова Українського військового генерального комітету С. Петлюра доводив необхідність українізації армії для вирішення проблем захисту автономних завоювань УНР. Інші представники народів Росії загострювали увагу на актуальних питаннях необхідності реформування Росії у федералістському руслі і забезпечення автономних домагань своїх народів.

Доцільним було те, що на з'їзді розглядалися теоретичні питання в контексті проблеми про майбутній федеративний устрій держави. Особливу

⁸² Кот С. Олександр Шульгін та формування міжнаціональної політики УНР. С. 116-125.

увагу привернула доповідь Ю. Гаєвського «Федерація в зв'язку з теорією державного права»⁸³.

Теоретичні питання про майбутній федеративний устрій держави порушував український соціаліст-революціонер Й. Маєвський. Він справедливо наголошував, що автори агітаційної літератури про федерацію останнім часом проводять думку, «що нібито автономія країв переходить у федерацію», і не бачать того факту, «що завжди федерацію попереджувала конфедерація, а конфедерацію – цілковита державна незалежність країв-членів федерації»⁸⁴. У своїх численних публікаціях у брошурах «Федералізм», «Загальноросійські Установчі збори» Й. Маєвський зазначав, що Росія має будувати федерацію не на правах «старшого народу» на Установчих зборах, а на добровільних засадах для всіх народів, які самі мають зробити вибір.

По цьому ж пунктові програми виступив професор А. Вольдемар (представник литовців). Він заперечував деякі тези доповіді Й. Маєвського, звернувши увагу на те, що його доповідь була побудована на теоретичних даних, а життя завжди випереджає теорію. Через це А. Вольдемар доводив, що комісія в справі крайових реформ, котру створив російський уряд, ні до чого, адже поки комісія буде збирати матеріали, то життя втече далеко вперед. Крім того, доповідач радив не декларувати в основних законах майбутньої федерації того, що загальнодержавною мовою повинна бути російська.

Важливим як в теоретичному, так і в практичному відношенні було обговорення теми: «Федералізм з економічного боку». Зацікавленість викликали судження Б. Борохова, члена партії «Поалей Ціон». Він фактами доводив, що національний характер того чи іншого народу та географічні умови кожного краю впливають, таким чи іншим чином, на розвиток різних галузей промисловості. Так, наприклад, в Північноамериканських Штатах, де

⁸³ Радько П. Розробка теоретичних питань національно-територіальної автономії в період Центральної Ради: за матеріалами з'їзду народів Росії (8-15 вересня 1917 року). С. 60.

⁸⁴ Там само. С. 61-62.

на всій території проживає багато народностей і де немає таких спеціальних обмежень для того чи іншого народу, які були в Росії, вони працюють переважно в окремих галузях промисловості і не займаються іншими. Євреї, зокрема, тримають в своїх руках більшу частину виробництва готового одягу в Штатах і тільки близько 8% працювали в хліборобстві, переважна частина гірництва перебувала в італійців і ледве не все виробництво спирту – у німців, а набої для гармат виробляють представники слов'ян.

Доречно наголосити, що і сьогодні згідно з Конституцією України «територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій»⁸⁵.

Окремо, що важливо, розглядалося питання розвитку національних мов. Заслуговує на увагу доповідь Б. Борохова «Про державу і місцеві мови». Державна мова (російська), на його думку, повинна бути запроваджена у всіх школах Росії як предмет навчання і вживатись при зносинах загальнодержавних установ з установами крайовими та з населенням всіх країв. Крайові установи можуть вести канцелярське листування з місцевим населенням на одній крайовій мові (на Україні по-українськи, в Бессарабії по-молдавськи та ін.), але чиновники повинні розмовляти кількома крайовими мовами. Доповідач радив не чекати визнання прав місцевих мов Установчими зборами, а негайно здійснювати ці права і за прикладом Центральної Ради, котра видала II Універсал на чотирьох місцевих мовах, користуватись місцевими мовами негайно на всій території Російської держави.

Цілком зрозуміло, що нові засади національно-державного будівництва вимагали і нового ставлення до національних культур, розвитку яких русифікаторська політика завдала непоправної шкоди. У цьому зв'язку на

⁸⁵ Конституція України. К.: Українська правнича фундація, 1996. С. 43.

З'їзді особливого статусу надавалося національним мовам. У постанові «Про загальнодержавну та крайові мови» наголошувалось, що в майбутній Російській Федеративній Республіці має бути забезпечено цілковиту волю всім мовам в приватних та приватноправових зносинах, в окремих державах – частинах федерації повинні визначатись одна або декілька правових мов, а російська - стати загальнодержавною мовою для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою. Щодо школи, церкви і суду – загальнодержавна мова не повинна була мати жодної переваги над іншими крайовими мовами.

Актуальним було обговорення питання про забезпечення прав національних меншостей. Доводилося, зокрема, М. Шац-Аніним, що уряд повинен визнати право кожної нації на утворення екстериторіальної національної спілки, після чого нація зможе скликати свої національні Установчі збори для виявлення свого колективного бажання щодо устрою держави. Наполегливо обстоювався принцип персонально-національної автономії для таких національностей, як євреї, котрі ніде не становлять більшості.

Враховуючи гостроту поставленої проблеми, З'їзд народів ухвалив постанову «Про національно-персональну автономію». В ній наголошувалося:

- Кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію, тобто на організацію нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всій території держави.
- Обсяг правування, а також і певні форми внутрішньої організації національно-автономної установи визначаються національними Установчими зборами певного роду, скликаними на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного і без різниці статі виборчого права.

Державний закон забезпечує національним меншостям, кількість яких досягає в певному краю визначеної законом кількості, право користуватись

свою мовою як в місцевих державних чи крайових установах, так і в установах місцевого самоуправління⁸⁶.

Це була надзвичайно важлива постанова, яка, ймовірно, була оптимальним варіантом національно-державного будівництва на той час. Гнучкий механізм національно-персональної автономії давав можливість задовольнити інтереси особи, нації, держави одночасно, не порушуючи національної цілісності держави і не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Нація ставала суб'єктом національних прав, наділилась статусом колективної юридичної особи.

На З'їзді поневолених народів Росії порушувалося питання про принципи і проекти поділу Росії на штати. М. Кушнір (український соціаліст-федераліст) зазначав, що вороже ставлення до ідеї федерації великоруської народності може дуже загальмувати справу перетворення Росії на федеративну державу. Було висловлено припущення, що великороси не погодяться відокремлюватись на своїй території в окремий штат і утворювати свої крайові органи влади, як сейм та інші, а будуть домагатись, щоб їхні крайові справи вирішувались центральними федеральними органами влади. Певного виробленого проекту поділу держави М. Кушнір не пропонував, обмежившись переглядом можливих комбінацій та звернувши увагу на велику складність зробити такий поділ, котрий міг би всіх задовольнити, особливо враховуючи те, що майбутня Російська Федерація повинна бути зразком і початком федерацій цілих суходолів, як Євразія та Африка. М. Кушніра доповнив Р. Лащенко, котрий висловлював думку про відношення окремих штатів до центральних органів федерації у зв'язку з ідеєю конфедерації. Головна його теза зводилася до того, що поодинокі штати повинні увійти в спілку як цілком незалежні держави. За поодинокими

⁸⁶ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 310-311.

штатами рекомендувалося залишити право повної влади, а центральним органам віддати право вирішення тільки деяких справ⁸⁷.

Однією з найяскравіших на з'їзді була промова М. Грушевського. Він висловив думку, що недовіру до федеративного руху з боку російської демократії можна пояснити лише спадковістю старого царського централізму, що «федералізм є принципом, об'єднуючим і зберігаючим єдність Росії». М. Грушевський досить чітко визначив позицію української сторони, зазначивши: «Україна не піде через федералізм до самостійності, бо державна незалежність лежить не перед нами, а за нами. Ми уже раніше об'єдналися з Росією як незалежна держава і своїх прав ніколи не зрікалися ... Ми не будемо казати, що ми дуже любимо російську республіку, бо до сеї пори ми від неї нічого доброго для себе не бачили ... Наші симпатії може придбати той «палац народів», який ми хочемо зробити з Росії»⁸⁸.

На останньому засіданні З'їзду народів Росії 15 вересня були ухвалені постанови, які наголошували що:

- Головною хибою державного устрою Росії як при старому ладі, так і після революції є надмірне зосередження законодавчої влади. Ґрунтована на цьому принципі державна машина не може правильно функціонувати і гальмує розвиток держави.
- Незважаючи на велику господарчу різноманітність країв і народів Росії, зосередження влади затримує розвиток самодіяльності націй, спричиняється руйнуванню окраїн непродуктивними класами центру, і тим самим веде до господарського занепаду окремих країв і народів.
- Треба мати на увазі, що історія виробила два типи державного устрою для великих держав, краї яких всі близькі, а саме: або централістичний (унітарний), або федеративний. Республіканський лад може міцно стояти

⁸⁷ Радько П. Розробка теоретичних питань національно-територіальної автономії в період Центральної Ради: за матеріалами з'їзду народів Росії (8-15 вересня 1917 року). С. 67.

⁸⁸ Гуленович Г.Д. З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917) // Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 83-84.

тільки в федеративній державі. Осередкова влада може мати довіру всіх шарів народу і мати силу тільки при федеративному устрої.

- Через те, що Росія складалася з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну свідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле, а в економічному відношенні вони мають окремі своєрідні інтереси, єдиною життєздатною формою федерації є така, котра заснована на національній підставі. Великі краї, заселені однією національністю, можуть, за бажанням, або поділитися на декілька федеративних одиниць, або, лишаючись одним федеративним цілим, дати автономію окремим частинам краю. Ті національності, котрі – як, наприклад, єврейська – розпорошені по всій державі і ніде не мають свого краю, користуються правом мати екстериторіально-персональну автономію⁸⁹.

«Золотим сном народів» назвав З'їзд народів Росії, який поставив собі за мету розв'язати цивілізованим шляхом корінні національні проблеми, М. Грушевський. Це був перший в історії Росії форум, на якому представники різних національностей недавньої «тюрми народів» спробували визначити свою подальшу долю, виробити стратегічні принципи співжиття на історичну перспективу.

Для розробки і втілення в життя завдань автономно-федеративного будівництва було ухвалено створити Раду народів, до складу якої увійшли по 4 представника від кожного народу, що брали участь у з'їзді. Раді надавалось право приймати до свого складу представників тих народів, що не були присутніми на з'їзді, право створювати ті установи, які будуть необхідні в процесі роботи, для об'єднання праці національних військових організацій може бути утворено Осередковий військовий комітет. Передбачалось, що Рада народів буде не тільки виробляти принципи майбутнього ладу російської держави для Установчих зборів, а й буде ланкою для постійних

⁸⁹ Радько П. Розробка теоретичних питань національно-територіальної автономії в період Центральної Ради: за матеріалами з'їзду народів Росії (8-15 вересня 1917 року). С. 68-69.

зв'язків федеративних одиниць для вироблення спільної тактики народів Росії. Друкованим органом мав стати журнал «Свободный Союз».

Органічне неприйняття дискримінації національних меншин – одна з головних моральних цінностей сучасної цивілізації.

Співзвучними з рішеннями З'їзду народів Росії та III Універсалу Центральної Ради України є положення Конституції України про те, що державною мовою України є українська мова і держава забезпечує її всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя, а також гарантує вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Яскравим проявом права на національно-територіальну автономію є Автономна Республіка Крим, яка стала невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

З'їзд народів, який відбувся у Києві 8–15 вересня 1917 р., у постанові від 15 вересня 1917 р. «Про загальнодержавну та крайові мови» визнав російську мову загальнодержавною у Російській Федеративній Республіці лише для підтримання взаємовідносин між частинами федерації. У галузі ж освіти, судочинства, церковних відносин їй не надавали ніяких переваг, а використання мов національних меншин повинен був регулювати окремий закон. Генеральний Секретаріат 18 вересня 1917 р. ухвалив постанову, якою вводив українсько-російську двомовність для забезпечення мовних прав національних меншин. Крім того, заступникам секретаря з національних справ надавали право спілкуватися і вести діловодство мовою конкретної національної меншини. У виборчому законодавстві теж враховували (але частково) мовні права національних меншин. Під час розробки законопроекту «Про вибори до Українських Установчих Зборів» передбачили друкування виборчих бюлетенів і списків кандидатів у депутати мовами національних меншин. Однак після ухвалення цього законопроекту 16 листопада 1917 р. в його тексті це положення залишилося (ст. 52) лише

щодо списків кандидатів⁹⁰.

З'їзд народів Росії обговорив і ухвалив рішення з принципових питань національно-державного будівництва, зокрема, реформування Росії на основі федеративного устрою. Це відкривало широкий простір народам і національностям здобути право на національно-територіальну автономію і стати суб'єктами незалежної державності.

Таким чином, українська демократична громадськість вже на початковому етапі Української революції задекларувала своє прагнення до справедливого вирішення національного питання в Україні. Саме на цьому була акцентована увага в статті М. Грушевського «Чи Україна тільки для українців?», що була надрукована 15 квітня 1917 р. в київській пресі. «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, – зазначалося в ній. – І всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгорожанин для нас, незалежно від того, хто б він не був – Великорос, Жид, Поляк, Чех»⁹¹.

Отже, з боку політично активної частини українського суспільства було очевидним прагнення до налагодження добрих стосунків з етнічними меншинами та забезпечення їхніх прав, і насамперед – до порозуміння з неукраїнською демократією задля консолідації всього українського суспільства в його революційному поступі.

По мірі розвитку Української революції загально-концептуальні підходи до розв'язання проблеми етнічних меншин набували дедалі більшої завершеності, конкретизації, наповнювалися практичними заходами. Ті чи інші аспекти політики щодо неукраїнської спільноти були предметом постійних обговорень на засіданнях Центральної Ради, її Комітету (Малої Ради), Генерального Секретаріату.

⁹⁰ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 303, 309, 333.

⁹¹ Кот С. Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР. С. 118.

Ще не маючи від Тимчасового уряду відповіді щодо власної державності, Центральна Рада не відмовлялася від своїх планів надати національним меншостям права самостійно влаштовувати своє життя в республіці. Так, в I Універсалі зазначалося, що «українська людність, яка живе в суміші з іншими національностями», зобов'язувалася «негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя»⁹².

I Універсал приписував українським громадянам «негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя. Центральна Рада покладала надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України. І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї»⁹³.

Після оприлюднення I Універсалу Центральна Рада зробила перші практичні кроки до розбудови культурно-національної автономії. На V сесії Центральної Ради 20 червня 1917 р. було обрано комісію для розробки Статуту автономії України у складі М. Левицького (УПСР, голова), М. Шрага (УПСР, секретар), Г. Касьяненко (УСДРП), Б. Бабича (УСДРП), С. Єфремова (УПРД), В. Бойка (УПРД), М. Стасюка (безпартійний) і О. Чайківського (безпартійний). Ця комісія на зборах 20, 21, 22, 23 червня запропонувала розширити свою чисельність до 100 чоловік за принципом національно-територіального представництва. Нації, які склали на Україні не менше 1% населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий

⁹² Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.): в 3-х ч. К.: Політвидав України, 1990. Ч. I. С. 223.

⁹³ Українська Центральна Рада. Т. I. С. 104-105.

процент, а ті, що мають менше 1%, надсилали по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії⁹⁴.

У підсумку склад комісії виявився таким: росіян – 11 чоловік, євреїв – 8, німців – 2, поляків – 2, білорусів – 1, татар – 1, молдован – 1, чехів – 1, греків – 1, болгар – 1, українців – 71 чоловік. Від росіян мали надіслати по одному представникові російські есери, меншовики, більшовики, кадети, 4 – Ради робітничих і солдатських депутатів, 3 – Київська, Харківська та Одеська ради громадських організацій. 5 місць у рахунок «єврейської квоти» надавалось єврейським соціалістичним партіям і ще 3 – єврейським соціалістичним організаціям. Один з двох поляків обов'язково мав представляти соціалістичну партію. Щодо українців, по 30 чоловік мала обрати з свого складу Центральної Ради, 11 – губернські українські організації (по одному на губернію), 12 – правниче товариство, 5 – фінансові та економічні установи (тобто 1 – українські банки, 2 – Центральний кооперативний комітет, 1 – статистичні організації, 1 – Центральний земельний комітет), 3 – союзи залізничників, 2 – поштово-телеграфні союзи, 1 – Наукове товариство, 1 – вища школа, 1 – середня школа, 2 – нижча школа, 1 – духовенство, 1 – Чорноморський флот, 1 – Рада військових депутатів, 1 – Генеральний військовий комітет. З членів УЦР по чотири представники мали делегувати всі 6 фракцій УЦР і шість – пленум Центральної Ради персонально⁹⁵.

Прагнення Центральної Ради до співпраці з демократичними силами інших національностей спонукало неукраїнські революційні кола до налагодження відповідних відносин. Результатом цього стала їхня принципова згода надіслати своїх представників до Центральної Ради.

28 червня Центральна Рада змогла ухвалити «Постанови комісії в справі проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості». В них

⁹⁴ Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). С. 21.

⁹⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Довіра; Генеза, 1996. С. 304-305.

наголошувалося, що оскільки українська революційна демократія майже вся представлена в складі Української Центральної Ради; в деяких містах порозуміння з революційною неукраїнською демократією вже налагоджується; обставини політичного життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним центром в Україні, перед Центральною Радою постала необхідність негайно розпочати процес перетворення національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Крайовий Парламент. Найдоцільнішим способом поповнення національного складу Центральної Ради визнавалось пропорційне представництво, згідно з яким етнічним меншинам надавалось кількість депутатських місць, що відповідала чисельності населення цих меншин в Україні.

Одночасно було ухвалено про скликання територіальних зборів України. Вся подальша пов'язана з цим робота мала проводитися лише після поповнення Центральної Ради представниками етнічних меншин. На розгляд територіальних зборів України планувалося винести такі основні питання: затвердження проекту автономного статуту України перед винесенням його на Всеросійські Установчі збори і досягнення остаточної згоди між всіма народами України щодо спільної політики і тактики на Всеросійських Установчих зборах⁹⁶.

Таким чином, в основному була досягнута домовленість між Центральною Радою і неукраїнськими організаціями про спільну подальшу роботу в Центральній Раді. З свого боку, Генеральний Секретаріат в своїй Декларації задекларував, що його завдання полягає в «організації єдиної крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні»⁹⁷.

Через деякий час Центральна Рада довела, що подібні засвідчення не є популістськими гаслами. Нагадаємо, що після відомих переговорів між її делегацією і трьома міністрами Тимчасового уряду влітку 1917 року в Києві

⁹⁶ Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). С. 22-23.

⁹⁷ Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. С. 33-34.

представники політичних партій етнічних меншостей ввійшли до складу Ради, що було обіцяно її II Універсалом. Оскільки без них “ми... не могли вважатися владою усієї людності України і без них не могли мати відповідного авторитету і довіри серед населення міст, – розмірковував В. Винниченко, – без них не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим урядом, а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір’я воно не мало, не могло проводитися успішно”⁹⁸.

Постійно декларуючи наміри тісно співпрацювати з етнічними меншинами (зокрема, це відображено у I та II Універсалах), Центральна Рада не завжди вживала активних заходів для їхньої реалізації. Тому-то політичні партії і громадські організації етнічних меншин, які виникли внаслідок демократизації політичного життя або продовжували свою діяльність, перебуваючи під впливом ідей загальноросійського революційного руху, з деяким недовір’ям ставилися до Центральної Ради, не поспішали визнавати її єдиним правомочним органом української влади. І для цього у них були підстави. Наприклад, резолюція Українського національного з’їзду від 7 квітня 1917 р. «Про розширення складу Центральної Ради», яка передбачала 25% представництва забезпечити від національних меншин (як крок до перетворення її в орган Крайової ради), стала чинною лише з 28 червня 1917 р., коли було розглянуто проект постанови про поповнення її складу представниками меншин⁹⁹. І це вже було зроблено на вимогу Тимчасового уряду, делегація якого 28-30 червня 1917 р. перебувала в Києві.

Проте, під час визначення кількісного представництва національних меншин в Центральній Раді виникла певна незгода. Ще на об’єднаній нараді київських виконкомів рад і представників політичних партій, що відбулася 22 червня 1917 р. за участю міністрів Тимчасового уряду, обстоювалася думка, що представникам етнічних меншин в Центральній Раді повинно бути

⁹⁸ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Ч. I. С. 295.

⁹⁹ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 104, 160-161.

надано 50% місць. Тож запропоноване Центральною Радою 25% представництво викликало негативну реакцію. В крайньому разі неукраїнські революційні організації погоджувалися на 45% місць, мотивуючи свою позицію тим, що вони в більшості представляють міста, котрі по суті є революційними центрами. Зрештою, було погоджене 30-відсоткове представництво меншин.

Однак, і після цього виникали деякі ускладнення. Зокрема, Польський виконавчий комітет (створений 24 червня 1917 р.) звернувся 12 липня 1917 р. із Декларацією до Центральної Ради, у якій було висловлено протест проти того, що вона ігнорувала його вимоги від 4 липня 1917 р. забезпечити полякам представництво в Центральній Раді (5 – 6%), запровадити посади в Генеральному Секретаріаті окремого секретаря з польських справ, а також референтів в інших структурах цього державного органу. На ці посади мали призначати осіб, які були обрані цим комітетом. Проте Центральна Рада не надіслала конкретної відповіді, а лише взяла це звернення до уваги.

11 липня 1917 р. відбулося перше засідання Малої Ради, поповненої представниками етнічних меншин. Ця подія викликала численні привітання з боку як українських, так і неукраїнських партій.

Мала Рада в новому складі негайно розпочала реорганізацію Генерального Секретаріату. Вона відбувалася не за принципом національного представництва. Але для забезпечення інтересів етнічних меншин при секретаріаті міжнародних справ були створені посади товаришів секретаря у справах російської, єврейської і польської меншин з правом вирішального голосу у цих питаннях. Пропозиція організувати при цих посадах ради з представників національних партій була відхилена.

Після багаторазових консультацій, дискусій в Центральній Раді і переговорів з представниками етнічних меншин її склад зазнав змін, і 8 серпня 1917 р. мандатна комісія доповіла про результати оновлення. А воно було таким: від російських політичних партій – 104 члени, єврейських – 50, польських – 20, молдаван, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар,

менонітів – по одному. Основою такого представництва стали певні обмеження: перевагу надавали організованій революційній демократії в особі рад робітничих і солдатських депутатів, соціалістичних партій, а для національностей, які не створили цих партій, мандати виділяли через їхні громадські організації¹⁰⁰.

Щоправда, фактичне представництво етнічних меншин в Центральній Раді виявилось значно меншим за встановлені для них квоти. Найактивнішою була єврейська фракція. Вона виявляла і найбільшу зацікавленість щодо принципу національно-персональної автономії.

Цей принцип був втілений в змісті III Універсалу, що засвідчив подальше просування Центральної Ради по шляху демократичної розбудови України. Український народ, наголошувалося в Універсалі, “буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих, тому оповіщаємо, що народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому Генеральному секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію”¹⁰¹.

Українська Центральна Рада намагалася вирішувати не лише етнонаціональні питання, що стосувалися, зокрема, і російської етнічної меншини, а й підтримувати щодо Ради Народних Комісарів (РНК) Росії нейтральну позицію. Протягом листопада – грудня 1917 р. вона здійснила низку кроків, спрямованих на формування демократичного ладу в республіці, однак РНК Росії вважала неприйнятним факт самого існування УНР, не визнавала будь-які акти Центральної Ради у внутрішній і зовнішній політиці (законодавче закріплення народно-демократичних перетворень, формування державних інституцій влади, проголошення III Універсалом автономії УНР)

¹⁰⁰ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 138-140, 207-208, 232-233.

¹⁰¹ Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради. С. 36.

та прийняття Конституції. Особливо дратував більшовиків такий пункт, як “Виключне й неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки належить Українській Центральній Раді” та те, що на території УНР мають бути дійсними закони, не скасовані Центральною Радою¹⁰².

III Універсал Центральної Ради, проголосивши Українську Народну Республіку автономною державою у складі нової федерації національно-державницьких утворень, що виникли на руїнах Російської імперії, започаткував самостійну внутрішню і зовнішню політику. Більшовики змушені були рахуватися з цим, але уявити Україну самостійною ніяк не могли. У циркулярах та директивах, що надсилалися в Україну, більшовицькі лідери виявилися навіть більшими «українцями», ніж представники Центральної Ради, які підтримували гасло автономії у федерації. Більшовики ж обіцяли Україні самовизначення аж до відокремлення. «Брати-українці, – йшлося у зверненні Ради Народних Комісарів, ЦВК, ЦК РСДРП(б) та інших організацій до українських робітників і солдатів від 25 листопада 1917 р., – вас запевняють, ніби ми виступаємо проти самовизначення України. Це – брехня! Ми ні на хвилину не думаємо замахуватися на права України. Революційний пролетаріат лише зацікавлений в тому, щоб за націями було забезпечено право на самовизначення аж до відокремлення»¹⁰³.

Ситуація в Україні швидко змінювалася і обіцянок вже було замало. 29 листопада 1917 р. головнокомандувач російської армії М. Криленко теж звернувся до українського народу: «Ми хочемо вільного в Україні життя українським робітникам і селянам. Ми обіцяємо вам повну свободу, ми разом з вами будемо боротися за незалежну Українську республіку, але республіку

¹⁰² Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн.2. С. 20.

¹⁰³ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917). К.: Госполитиздат УССР, 1957. С. 8.

таку ж, як наша, де вся влада буде в руках Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України»¹⁰⁴.

Етнічні меншини, отримавши політичне представництво в Центральній Раді, по-різному ставилися до тих чи інших її політико-правових дій. Наприклад, лідери деяких етносів виступали проти постанови Центральної Ради щодо скликання Українських Установчих зборів. Схвально сприйняли IV Універсал лише поляки. На з'їзді німецьких колоністів Херсонського і Бессарабського округів у квітні 1918 р. було ухвалено рішення, що німці не будуть приймати українського громадянства. Такі факти свідчать про те, що продовжувала залишатися ще доволі сильною проросійська орієнтація етнічних меншин, їхня недовіра до Центральної Ради, на що впливали окремі непродумані дії її лідерів. Нелояльна поведінка кількох національних меншин негативно оцінена у спогадах деяких українських політичних діячів та діаспорній літературі¹⁰⁵.

Центральна Рада не обмежилася лише політичним представництвом етнічних меншин у своєму складі, а й подбала, щоб їхні інтереси належно відстоювали в органах виконавчої влади. Наприклад, утворюючи 17 червня 1917 р. Генеральний Секретаріат, вона передбачила у його структурі окремий підрозділ – секретарство з міжнаціональних справ на чолі з С.Єфремовим. Уже 23 – 24 червня 1917 р. учасники засідання п'ятої сесії Центральної Ради (З. Висоцький, Н. Григоріїв) зазначили про необхідність термінового введення до складу Генерального Секретаріату представників національних меншин, ухваливши відповідну резолюцію. Центральна Рада 27 червня 1917 р. визнала за потрібне якнайшвидше утворити державний орган для постійного контакту з національними меншинами. Підтверджено цю позицію і Декларацією Генерального Секретаріату, публікованою того ж дня. Як уже зазначено, делегація Тимчасового уряду теж вимагала належного

¹⁰⁴ Там само. С. 17.

¹⁰⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х томах. К.: Наукова думка, 1996. Т. 2. С. 102.

представництва національних меншин не лише в Центральній Раді, а й у Генеральному Секретаріаті.

Перше засідання Генерального Секретаріату з участю представників етнічних меншин відбулося 11 липня 1917 р., а 25 липня реорганізовано Секретарство з міжнаціональних справ у Секретарство охорони прав національних меншин на чолі з О. Шульгіним. Його заступниками стали єврей М. Зільберфарб (член Об'єднаної єврейської соціалістичної партії), поляк М. Міцкевич (адвокат, брав участь у польському демократичному русі); росіянин М. Одинець (доцент кафедри Психоневрологічного інституту в Петрограді, спеціаліст у галузі історії російського права). Призначення М. Одинця відбулося лише 16 жовтня 1917 р. Щодо цього О. Шульгин спеціально звертався до лідерів російських партій з проханням висловити своє ставлення до цієї кандидатури і тим самим прискорити заповнення вакантної посади¹⁰⁶.

Згодом цей склад частково змінювали і доповнювали. Зокрема, заступниками М. Зільберфарба стали І. Хургін (член Соціалістичної єврейської робітничої партії), М. Міцкевича – В. Рудницький (член Польського демократичного централу), а замість М. Зільберфарба пізніше призначено В. Лацького (єврейського публіциста і громадського діяча, ідеолога сіоністського руху, автора праці «Федералізм і державність»). Статус самих секретарів теж був оновлений 7 листопада 1917 р. – вони стали комісарами у справах відповідних національностей на правах генеральних секретарів.

Водночас, М. Зільберфарб, М. Міцкевич, М. Одинець очолили й окремі секретарства з єврейських, польських і російських справ (у подальшому міністерства), які сформувалися в цей період відповідно до § 4 Статуту Генерального Секретаріату, ухваленого 16 липня 1917 р. Правда, цей документ не був схвалений Тимчасовим урядом, однак затверджена замість нього «Тимчасова Інструкція Генерального Секретаріату Тимчасового Уряду

¹⁰⁶ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 105-106, 175, 179.

на Україні» підтвердила необхідність функціонування в цьому виконавчому органі названих вище державних органів (і навіть більше, – чотирьох секретарств, на що УЦР не погодилась)¹⁰⁷.

Напрями діяльності Секретарства з національних справ були визначені в Деклараціях Генерального Секретаріату від 27 червня і 29 вересня 1917 р. Якщо у першій з них мету роботи секретаріат убачав в об'єднанні національностей для боротьби за автономно-федералістський лад Росії, скликання з'їзду представників народів Росії, то в другій уже йшлося про захист національних меншин від юридичних і фактичних обмежень у громадянських і політичних правах, сприяння у функціонуванні національних організацій, створенні інформаційного відділу¹⁰⁸.

Реалізацію цих завдань покладали на названі вище три секретарства. В їхній структурі діяли департаменти (відділи) з питань освіти, національного самоврядування, права, допомоги росіянам тощо. Найактивніше виявило себе Секретарство з єврейських справ. Прикладом цього може слугувати ухвалення Центральною Радою 2 грудня 1917 р. Закону «Про єврейські громадські ради» (для проведення виборів до них 4 січня 1918 р. цьому Секретарству було асигновано 50 тис. крб.), Закон «Про єврейську вчительську семінарію» (квітень 1918 р.).

Що стосується інших секретарств, то треба згадати про діяльність юридичного відділу Міністерства з польських справ, який розробляв законопроекти, доводив думку поляків до керівництва Генерального Секретаріату, врегулювання Міністерством з російських справ проблеми повернення співвітчизників на батьківщину (на його прохання Рада Народних Міністрів 24 квітня 1918 р. виділила 500 тис. крб., зобов'язавши Міністерство внутрішніх справ надавати необхідну допомогу в кожному конкретному випадку)¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Там само. С. 213-214.

¹⁰⁸ Там само. С. 326.

¹⁰⁹ Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. К.: Либідь, 1997. С. 91-94.

Дуже швидко етнічні меншини змогли переконатися в реальності намірів Центральної Ради надати їм можливість самостійно влаштувати життя на території України. Розпочинають роботу польські, єврейські та інші навчальні заклади, національні театри, бібліотеки, утворюються культурно-освітні товариства тощо, хоча нестабільне політичне та економічне становище республіки прирікало їх на тяжке і коротке життя.

Особливою активністю відрізнялася єврейська спільнота. Ще на початку листопада 1917 р. заступник, а потім Генеральний секретар у справах єврейської національності М. Зільберфарб у зверненні до єврейського народу виклав програму дій керованого ним відомства. Йшлося про розбудову місцевих общин як основи майбутнього місцевого самоврядування, з'ясування її функцій, створення мережі освітніх установ, культурних закладів, надання єврейській мові рівних прав з іншими, що повинно сприяти відродженню цієї частини населення України.

Проект закону про національно-персональну автономію, винесений після затвердження Генеральним Секретаріатом на розгляд Малої Ради, викликав майже одностайне схвалення. Його вітали як «найдемократичніший у всьому світі закон величезної ваги». Закон «Про персональну-національну автономію» був затверджений Центральною Радою 9 січня 1918 р.¹¹⁰.

Виявляється, українська демократія, перш ніж вирішити питання про проголошення незалежності республіки, потурбувалася про подальшу долю росіян, євреїв, поляків та інших етнічних меншин, які проживали на її території.

На засіданні Малої Ради, де обговорювався і приймався закон «Про персональну-національну автономію», головуєчий М. Грушевський висловив щире задоволення, що в несприятливих умовах українська демократія змогла видати такий унікальний документ.

¹¹⁰ Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персональну-національну автономію». передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 75.

Не можна погодитися з деякими дослідниками, які й сьогодні вважають цей закон лише декларацією про наміри української демократії задовольнити запити етнічних меншостей. Про те, що таке твердження не відповідає дійсності, свідчить зміст цього документа. Згідно з ним передбачалося створити Національні союзи, а потім скликати Національні Установчі збори на основі «загального, без різниці статі і віри, рівного виборчого права і таємного голосування» і їхні підрозділи. «Це є невід'ємне право націй, – зазначалося в законі, – і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому». Йшлося не лише про великоросів, євреїв та поляків, але й про білорусів, чехів, молдован, німців, татар, греків, болгар та інших, які виявляють бажання скористатися наданими можливостями. Перерахованим та іншим компетентним органам в центрі і на місцях, які мали законодавчі і виконавчі повноваження, користувалися матеріальною і фінансовою підтримкою з боку держави, після складання та оприлюднення національних кадастрів належало розв'язувати всі проблеми в організації місцевого самоврядування національних меншостей, обсяг яких визначають в першу чергу Установчі збори кожної з них, а потім затверджуються парламентом держави¹¹¹.

Через декілька днів був прийнятий IV Універсал, яким Центральна Рада підтверджувала всі демократичні свободи для етнічних меншин, які проголошувала раніше, і запевняла, що в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуються правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня. Нелегка доля спіткала цей документ. В лютому 1918 р., коли Київ захопили радянські війська М. Муравйова, він був скасований, а національні міністерства розігнані. Через декілька тижнів Центральна Рада і уряд Української Народної Республіки, повернувшись до столиці, відновили діяльність цих установ. А

¹¹¹ Там само. С. 76.

29 квітня 1918 р. на останньому засіданні Малої Ради під час обговорення Конституції УНР закон був включений в неї як глава 8¹¹².

Він найбільше відповідав інтересам євреїв, враховуючи їхнє правове становище в царській Росії. Саме тому вони і брали найактивнішу участь у роботі над законопроектом, яка, за свідченням Д. Дорошенка, розпочалася влітку 1917 р. З цією метою було утворено спеціальну комісію, де особливо плідно працював єврей І. Хургін. В період її роботи відбувся З'їзд народів, який у постанові від 15 вересня 1917 р. зазначив, що «кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію»¹¹³. Зазначимо, що III Універсал від 7 листопада 1917 р. не лише підтвердив право етнічних меншин на автономний розвиток, а й зобов'язав Генеральний Секретаріат у найкоротший термін подати відповідний законопроект. Генеральний Секретаріат 28 листопада 1917 р. заслухав повідомлення Секретарства з єврейських справ про стан його розробки, а 12 грудня 1917 р. розглянув поданий М. Зільберфарбом варіант законопроекту, і після деяких уточнень ухвалив передати його до Центральної Ради¹¹⁴.

Обговорення законопроекту на засіданні Малої Ради відбувалося 30 грудня 1917 р., 2, 3 і 6 січня 1918 р. За даними І. Клейнера, який відповідно посилався на І. Шехтмана з петербурзької єврейської газети «Рассвет», учасники першого засідання Центральної Ради з розгляду законопроекту зустріли єврейських промовців насторожено, а окремі з них демонстрували презирство, реагували на деякі положення реготом [48, с.64-65]. Та, незважаючи на таке ставлення членів Малої Ради, 9 січня 1918 р. законопроект було затверджено. Вітаючи цю подію, М. Зільберфарб, як автор (за деякими джерелами він мав і співавторів в особі І. Хургіна та М. Шац-Аніна, члена Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії), порівнював її з проголошенням 1789 р. у Франції Декларації прав людини і

¹¹² Там само. С. 77.

¹¹³ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923: в 2-х тт. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. Доба Центральної Ради. С. 273.

¹¹⁴ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 481; Т. 2 С. 47.

громадянина, називав закон декларацією прав нації. У виступі на засіданні Малої Ради член Центральної Ради від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М. Літваков заявив, що з ухваленням закону національні меншини набувають зовсім іншого статусу, а їхні представники стають рівноправними громадянами УНР¹¹⁵.

IV Універсалом Центральної Ради 11 січня 1918 р. було підтверджено чинність закону “Про національно-персональну автономію”, хоча, за твердженням єврейського політичного діяча М. Рафеса, це було зроблено під впливом представників національних меншин¹¹⁶.

Незважаючи на досить виважену етнонаціональну політику Центральної Ради, із представників партій національних меншостей, лише польський соціаліст заявив про підтримку незалежної України. Офіційна точка зору меншовиків і Бунду щодо IV Універсалу була висловлена у їх спільній декларації. Українські партії звинувачувалися в розриві зв'язків з російською демократією в умовах, коли в Росії було вже близько «до спаду хвилі анархії»¹¹⁷.

Негативна оцінка представниками етнічних меншин IV Універсалу, а відтак незалежності України, означала розкол у Центральній Раді і негативно позначилася на міжнаціональних відносинах у державі. Однак це загострення не переросло у відкритий українсько-єврейський антагонізм¹¹⁸.

Після більшовицької окупації єврейські політики змінили свою позицію¹¹⁹. Так, єврейська демократична фракція Олександрівської міської

¹¹⁵ Клейнер І. Єврейська громадськість України та Центральна Рада (1917-1918) // Єврейська історія та культура. К.: Ін-т юдаїки, 1996. С. 64-65.

¹¹⁶ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 56-58.

¹¹⁷ Кривоший Г.Ф. Національні меншини й Українська революція // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). Запоріжжя: «Просвіта», 1998. С. 159-160.

¹¹⁸ Кривоший Г.Ф. Національні меншини й Українська революція // Історія України. 1999. № 42. С. 11.

¹¹⁹ Кривоший Г.Ф. Ставлення єврейської національної громади до проголошення незалежності в УНР // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины» (29-30 мая 1997). Запорожье, 1997. С. 81.

думи випустила декларацію, в якій застерігала від звинувачення всіх євреїв в антиукраїнських поглядах.

На подальші дії Центральної Ради певною мірою вплинула критична ситуація, яка складалася не на користь українського уряду. Під натиском більшовицьких військ Центральна Рада у ніч з 7 на 8 лютого 1918 р. змушена була покинути Київ. Звичайно, за тих кілька тижнів, що минули від ухвалення закону до евакуації можна було б опублікувати в пресі чи видати окремою брошурою текст такого важливого правового акту. Однак українська влада з невідомих причин не скористалася можливістю заробити серйозні політичні дивіденди¹²⁰.

Лише через два місяці після повернення Центральної Ради до Києва було згадано про цей закон. На засіданні Ради Народних Міністрів 27 березня 1918 р. було обговорено питання про його публікацію. Серед присутніх виникла дискусія навколо статті 2 закону, що суперечила положенням IV Універсалу. Прийшовши до консенсусу, учасники засідання вирішили опублікувати текст закону (це сталося 2 квітня 1918 р.), вважаючи, що статтю 2 скасовано IV Універсалом¹²¹.

Питання про національно-персональну автономію в добу існування Центральної Ради востаннє розглядали в контексті ухвалення Конституції УНР 29 квітня 1918 р. У її розділі VIII – «Національні союзи» – буквально повторено Закон «Про національно-персональну автономію».

Право національно-персональної автономії передбачали реалізувати через органи Національного союзу, влада якого поширювалася на всіх його членів незалежно від місця проживання в межах країни. Національні союзи створювали самі громадяни, які належали до конкретної національної меншини. Члени союзу мали складати іменні списки, які в сукупності називалися національним кадастром. Планували їхнє опублікування, після

¹²⁰ Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). С. 30-31.

¹²¹ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 234.

чого громадянин міг вимагати як свого введення в кадастр, так і вилучення з нього.

Вищим представницьким органом Національного союзу закон називав Національні збори (або Установчі збори представників певної нації). Їх обирали громадяни відповідної національної меншини, котрим виповнилося 20 років, без різниці статі, на підставі безпосереднього і таємного голосування із застосуванням принципу пропорційного представництва. Національні збори визначали структуру й обсяг компетенції Національного союзу, що їх мали затверджувати Установчі збори УНР (парламент). Вирішення можливих суперечностей між Національними зборами й українським парламентом покладалося на погоджувальну комісію, яка складалася з однакової кількості представників від цих установ. Її постанова підлягала остаточному підтвердженню парламентом. Вищим виконавчим органом Національного союзу визнано Національну раду. Її обирали Національні збори і вона була їм підзвітною.

Ці органи Національного союзу закон називав державними. Їх фінансували з державного і місцевого бюджетів. Крім того, Національний союз міг формувати власний бюджет, оподатковувати своїх членів на загальних підставах, брати позики та виконувати інші необхідні цивільно-правові дії. Закон надавав Національному союзу право законодавчої ініціативи та представництва національної меншини перед державними і громадськими організаціями. Правові акти Національного союзу підлягали опублікуванню нарівні з нормативними документами. Суперечки між Національним союзом, органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими Національними союзами розглядав адміністративний суд¹²².

Ідеї національно-персональної автономії відображені й в освітній політиці, загальне керівництво якою вів Генеральний Секретаріат освіти. Свідченням цього було обговорення проекту документа Генерального Секретаріату «План управління освітою на Україні» під час наради у справі

¹²² Там само. С. 99-101.

організації освіти 25 грудня 1917 р. Четвертий розділ плану називався «Поділ управління освітою відповідно до національно-персональної автономії народів України»; він передбачав закласти в основу законодавства про національні школи згаданий вище принцип. Згідно з ним управління освітою росіян, євреїв і поляків було передане відділам освіти при національних секретаріатах і відповідним національним радам освіти при них, які повинні були складатися з представників конкретної національної меншини. Розгляд суперечок покладали на Генеральний Секретаріат освіти. Проект був затверджений лише Директорією УНР.

Суттєвим досягненням у забезпеченні прав етнічних меншин стало врегульоване використання їхніх мов. Зокрема, Статут Генерального Секретаріату передбачав публікацію правових актів російською, єврейською, польською мовами, що й практично виконували в подальшому¹²³.

Таким чином, представники Центральної Ради розуміли значення правового регулювання етнонаціональних відносин в такому поліетнічному середовищі як Україна, провадили наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Універсалах, Конституції УНР і Законі «Про національно-персональну автономію». Ці законодавчі акти мали певний вплив на унікальний в етнічному становищі Південь України. Однак, з урахуванням численних об'єктивних і суб'єктивних факторів (до них треба зачислити часте віддання переваги пріоритету прав нації перед пріоритетом прав людини) Центральній Раді не вдалося ефективно застосувати ці правові акти. Та й час, який історія відвела на їх реалізацію був надто обмеженим.

¹²³ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 182, 314, 328.

РОЗДІЛ 3

СТАНОВИЩЕ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева революція стала початком демократичних перетворень в колишній Російській імперії. Серед довгоочікуваних сподівань в житті народів чільне місце посідали питання національної і релігійної свободи та можливості вільного державотворення в національних окраїнах Росії. Щодо останньої проблеми, то вона виявилася чи не найскладнішою. Нова революційно-демократична влада зовсім не збиралася разом з політичним режимом змінювати і державні кордони. Спроби ж національно свідомих кіл проголосити самостійні або автономні державні осередки коментувалися Тимчасовим урядом як сепаратизм, «постріл в спину» революції. Саме так оцінювався проголошений Українською Центральною Радою курс на національно-культурну автономію краю.

Більш демократичним з боку російського Тимчасового уряду було вирішення питання національно-релігійної свободи. 20 березня 1917 р. уряд ухвалив постанову «Про відміну віросповідальних та національних обмежень». Згідно з цим документом усі обмеження в правах російських громадян, що були обумовлені їхньою належністю до того чи іншого віровчення або національності, скасовувалися. Така постановка питання назавжди відкидала обмеження місць проживання («смуга осілості» для євреїв), різноманітні утиски в питаннях прав приватної власності, вступу па державну службу чи в навчальні заклади, проходження військової служби. Разом з тим, політики Тимчасового уряду так і не змогли подолати успадкований від імперії великодержавний комплекс всеосяжного використання російської мови. Вживати національні мови дозволялося лише

у діловодстві приватних товариств та в приватних національних навчальних закладах¹²⁴.

На тлі таких половинчастих змін і відбувалася «весна» малих народів колишньої Російської імперії. Ці процеси виявилися складними і неоднозначними. Пробудженні до відродження «національні окраїни» порушили питання про автономію чи повне самовизначення. Проте національності, що становили на цих територіях меншість, сприйняли подібні ідеї дуже стримано або ж відверто вороже. Далася ознака недовіра до нових національних державотворчих осередків, побоювання, що одержавши будь-який ступінь незалежності, вони почнуть дискримінувати меншості. Вважалося, що в межах загальноросійських кордонів та при наявності законодавчого акта про скасування обмежень зробити це буде не так легко.

Всі ці проблеми і протиріччя повною мірою відобразилися на українській політичній арені протягом весни 1917 р. Відразу після петроградських подій у Києві постав міський комітет об'єднаних громадських організацій. До його складу увійшли представники культурних, просвітницьких, професійних об'єднань, різних союзів, міської думи. Оскільки комітет репрезентував у Києві інтереси Тимчасового уряду, то, виходячи з гасел революції про рівність і братерство, до роботи в його структурах запросили і представників від громадських організацій національних меншин. Так, до ради об'єднаних громадських організацій, що складалася з 64 осіб, увійшли делегати від польських (Ф. Кржижановський, С. Зелінський), єврейських (І. Фрумін, М. Мазор, С. Франкфурт, Г. Биховський, С. Флейшман) та один представник від чеської організації. Згодом з численного комітету виокремився дійовий Виконавчий комітет з 22 осіб. В цій структурі представник єврейської громадськості І. Фрумін обійняв посаду секретаря, а С. Зелінський (від польських організацій) – скарбника комітету. Крім того, останній увійшов до складу комісії по

¹²⁴ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.) // Наукові записки. Збірник. К.: ІІЕНД, 1999. Випуск 8. С. 21.

розробці плану організації міліції та заснування патрульної служби в Києві¹²⁵.

Діяльність комітету об'єднаних громадських організацій і його структур охоплювала різноманітні проблеми політичного і громадського життя міста, враховуючи при цьому інтереси національних меншин. Так, на одному з своїх перших засідань комітету (27 березня 1917 р.) розглядалося питання про недопущення погромів. Він зобов'язав військових в разі необхідності вжити рішучих заходів щодо захисту єврейського населення.

Виконавчий комітет приділяв увагу налагодженню взаємозв'язків з громадськими організаціями національних меншин. Наприклад, на засідання Виконкому від 18 березня 1917 р. було запрошено польську делегацію. Від імені Польського комітету Києва виступив з промовою його голова Бартошевич. Граф М. Косаковський звернувся до зібрання від імені Центрального Обивательського комітету – організації поляків. Наприкінці зустрічі представникам польських організацій від Київського Виконкому вручили 6000 крб. на допомогу щойно амністованим політичним в'язням. Пізніше Польський комітет надіслав запрошення на парад національних військ.

Виконком неодноразово обговорював питання про шляхи залучення представників етнічних меншин до роботи Міської думи. Так, 7 березня 1917 р. на спільному засіданні думи та Виконавчого комітету розглядалася заява від 60 єврейських громадських та релігійних організацій з проханням надати представництво єврейським громадянам міста в думі. В зверненні завважувалося, що євреї становлять 1/6 населення Києва, а свого гласного в думі не мають. У зв'язку з цим 5 представників єврейських організацій міста, представлені у Виконавчому комітеті об'єднаних громадських організацій, були введена до складу гласних міської думи. Від їх імені зі святковою промовою виступив І. Фрумін. Вже через декілька днів Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій ухвалив продовжити роботу,

¹²⁵ Там само. С. 22.

спрямовану на поповнення думи новими гласними. Було вирішено ввести до думи чотирьох представників від польської меншини¹²⁶.

З початком революційних перетворень представники від етнічних меншин включалися до державних, громадських структур, органів місцевого самоврядування. Губернським комісаром Київщини, згідно зі загальним розпорядженням Тимчасового уряду, став голова губернської земської управи М. Суковкін. При ньому утворився губернський виконавчий комітет та губернська рада громадських організацій. У відповідності до статуту Київської губернської ради громадських організацій, яка мала складатися з 117 чоловік, виділялось 2 місця для польських організацій та по 1 місцю на повіт для єврейських організацій (всього 12 місць). Київський губернський виконавчий комітет дотримувався цієї ж лінії в формуванні представництва на повітових земських зборах, які мали відбутися 28 березня 1917 р.: по 2 представника від єврейських і польських національних організацій з правами гласних. 9 березня 1917 р. Київське губернське земське зібрання провело надзвичайне засідання з приводу революційних подій у Петрограді. Зі словами привітання на ньому виступили представники київських польських організацій. Вперше в роботі губернського земського зібрання взяла участь єврейська депутація. Аплодисментами зустріли виступ відомого єврейського громадського діяча, доктора економічних наук С. Франкфурта, який щиро вітав початок нових революційних перетворень в країні.

Проголошені революцією демократичні свободи пробудили до активного громадсько-політичного життя національні меншини краю. Газети того часу містять безліч повідомлень про зібрання, наради, з'їзди громадських організацій національних меншин, утворення нових об'єднань національно-культурного спрямування.

Вже 5 березня 1917 р. відбулися збори представників єврейських організацій Києва: культурно-просвітницьких, благодійних, громадських, економічних та релігійних. Збори було скликано з метою обрання

¹²⁶ Там само. С. 23.

представників до ради об'єднаних громадських організацій. Після тривалого обговорення до неї було обрано 5 осіб.

Протягом весни 1917 р. в Києві відбулося цілий ряд зібрань єврейських політичних партій. В травні пройшла обласна конференція сіоністів. В її роботі брали участь делегати Київської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній. На конференції розглядалися питання підготовки до VII Всеросійського з'їзду сіоністів, теоретичні положення концепції національно-культурної автономії. Учасники зустрічі виступили також з протестом проти погромів у Румунії.

8–9 травня 1917 р. провели районну конференцію члени єврейської партії соціалістів-територіалістів. На початку червня вирішили скликати конференцію діячі єврейської партії «Поалей Ціон».

Важливою подією в житті єврейських громадських організацій стала обласна нарада представників єврейських громад та культурно-просвітницьких установ губерній «південно-західного краю», а також Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній. 8 травня 1917 р. до Києва від них прибуло понад 200 делегатів, які обговорили питання організації єврейських громад на світській основі, захисту прав національних меншин і впровадження в життя ідей національно-культурної автономії¹²⁷.

Крім громадських організацій і політичних партій євреї почали об'єднуватися в національні профспілкові групи та спілки. В березні 1917 р. неодноразово проходили загальні збори євреїв-адвокатів та присяжних повірених, які скликалися для обговорення «професійних та національних питань». 5 травня в Києві відкрилася районна конференція єврейських вчителів, яка розпочала свою роботу мітингом національних сил. В цей же час на сторінках газет з'явилися заклики до створення групи «Єдність» – своєї ради об'єднаних єврейських організацій. Вона мала складатися з представників товариств євреїв-адвокатів, лікарів, інженерів, агрономів та

¹²⁷ Там само. С. 24-25.

економістів. Виникли й організації культурно-просвітницького характеру, як наприклад, товариство шанувальників єврейської мови «Тарбут».

Громадсько-політичне життя євреїв активізувалося не лише в Києві, а й по всій Україні. Так, у Полтаві на початку квітня відбувся мітинг єврейської громадськості, в резолюціях якого порушувалося питання про повне національне самовизначення єврейського народу та говорилося про необхідність державної підтримки національних установ. З великим піднесенням пройшов у Полтаві мітинг єврейських соціалістичних партій. За даними газети «Полтавський день» у ньому брали участь близько 600 громадян. Більшість виступів була присвячена партійним проблемам, зокрема, ідеї створення єврейської соціал-демократичної партії. Питання реорганізації полтавської єврейської общини обговорювалися на багатолюдному мітингу єврейських жінок. Його учасники наголошували на необхідності активної участі жіноцтва в громадському та культурному будівництві єврейського життя. 26 березня 1917 р. в Катеринославі мітингом, в якому брали участь 3000 чоловік, сіоністи привітали демократичну революцію. 4-6 квітня 1917 р. там же відбувся загально-сіоністський районний з'їзд, на який зібралося 64 делегата для обговорення напрямів роботи в оновленому суспільстві. В квітні 1917 р. 200 робітників Херсона заснували місцеве відділення партії «Цейре Ціон».

Проте, важка спадщина минулого, що виявлялася в атмосфері підозрілості і недовіри між українцями і євреями, згодом переросла в трагічні події. Ряд проектів депутати від українські партії в Раді готували, не радячись із представниками національних меншостей. Коли такі проекти вносилися в Раду, неукраїнські партії ставилися перед фактом і починали гарячково формувати своє, часом негативне відношення до них. Так було при голосуванні за III Універсал, що проголошував 20 листопада 1917 р. створення Української Народної Республіки в рамках Російської федерації. Євреї-депутати, що представляли російські партії і Бунд, проголосували проти. Інші єврейські партії утрималися, а сіоністи взагалі не з'явилися на

засідання. Що стосується відношення єврейських партій до більшовиків, то воно також було неоднозначним. Три з них – Бунд, Об'єднані єврейські соціалісти і «Поалей Ціон» схилилися до співробітництва з ними – вони здавалися їм виразниками соціальної справедливості і революційної активності. Вплив більшовиків особливо підсилювався, коли вони стали правлячою силою в Росії. Однак переважна більшість членів єврейських організацій виявляло прихильність до меншовиків і ліберальних партій.

Український історик І. Курас писав: «Революційні події 1917–1918 рр. і насамперед українська національно-демократична революція перебороли відособленість єврейства, залучили єврейську інтелігенцію до найважливіших сфер громадського життя. Більшовики, у порівнянні з іншими політичними силами, змушені були в значно більшому ступені спиратися на єврейську інтелігенцію, оскільки й українська і російська інтелігенція в цілому вороже відносилися до радянської влади. З іншого боку, демагогічні гасла комуністів у національному питанні, не завжди зважена політика і практика українських урядів у відношенні єврейства, відвертий антисемітизм білого руху, відсутність твердої влади і поширення внаслідок цього погромів залучали єврейську інтелігенцію до більшовиків»¹²⁸.

Коли почалося формування українських військових частин, євреїв до них не приймали, незважаючи на численні прохання, з якими особливо активно виступав союз фронтовиків-євреїв. Антиєврейські настрої російського офіцерства, що особливо виявлялися під час Першої світової війни, були причиною багатьох конфліктів, що виникали в Українській республіці на національному ґрунті.

Першим віце-секретарем по єврейських справах був М. Зильберфарб. Пізніше ця посада стала називатися «генеральний секретар», а потім – «міністр по єврейських справах». В обов'язки М. Зильберфарба входив

¹²⁸ Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 р. Запоріжжя, 1995. С. 3.

захист євреїв від будь-яких юридичних обмежень їхніх цивільних прав, організація на демократичній основі національного життя євреїв для задоволення їхніх духовних потреб. Жодне рішення, постанова або закон не мали сили у відношенні євреїв без його підпису¹²⁹.

Найпершим обов'язком віце-секретаря була розробка Статуту єврейської національної автономії, який потім потрібно було представити Єврейським національним зборам - єдиному національному органу, що відав питаннями автономії. Її мислили як об'єднання єврейських громад, керівництво яких обирається всіма євреями даної місцевості на основі демократії. Віце-секретаріат ставив своєю задачею організацію сучасного шкільного і позашкільного утворення євреїв так, щоб воно було обов'язковим і доступним для всіх.

При віце-секретаріаті була Єврейська Національна Рада як дорадчий орган. Формально її постанови не були обов'язкові для віце-секретаря. Надалі Раді приділялася значна роль у справі відродження єврейської автономії. Віце-секретареві доводилося здійснювати законодавчу і виконавчу владу у відношенні євреїв¹³⁰.

На початку існування єврейського міністерства склад Національної Ради будувався на паритетних засадах із представників партій, що представляли євреїв України в Центральній Раді. Серед цих представників переважали соціалісти, а іншим доводилося задовольнятися положенням безпомічної меншості, аби під лаштуватися під більшість.

Однак у місцевих єврейських громадах перевагу нерідко одержували несоціалістичні угруповання. Тому, коли через рік у Києві зібрався Єврейський національний з'їзд, то серед його 125 делегатів було тільки 46 соціалістів (від Бунду, об'єднаних єврейських соціалістів і «Поалей Ціон»). Більшість належала до різних сіоністських партій і клерикалів з

¹²⁹ Ядловська О.С. Становище єврейського населення в Українській Народній Республіці // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Випуск XXI. С. 172–173.

¹³⁰ Горовский Ф.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории): в 2-х ч. Ч. II. К.: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1995. С. 8-9.

«Ахдут» («Єдність»). Коли ж був обраний Національний Секретаріат замість колишньої Національної Ради, соціалісти відмовилися посилати туди своїх представників точно так, як раніше сіоністи бойкотували Раду.

На початку 1919 р., коли Червона армія стояла біля стін Києва, а значна частина території України опинилася під владою більшовиків, положення неукраїнських партій ускладнилося. Їхні керівники розуміли, що, підтримуючи рішення, які можуть бути сприйняті більшовиками як антиросійські, вони підставляють під удар народи, які вони представляють. Очевидно цим порозумівається надзвичайно обережне відношення неукраїнських партій до IV Універсалу. Депутати говорили про необхідність враховувати реальність захоплення Києва більшовиками¹³¹ та висловлювали побоювання, що Україна, позбавлена економічної самостійності, може стати сировинним придатком і потрапити в колоніальну залежність від Австро-Угорщини і Німеччини.

Були й інші мотиви. С. Гольдельман писав, що євреї України не хотіли відокремлюватися від одновірців у Росії¹³². Заперечення проти прийняття IV Універсалу обумовили загострення відносин українських і неукраїнських партій, що поза Центральною Радою почало набувати антиєврейське спрямування. У Києві уся влада була в руках військових, які успадкували антисемітські настрої російського офіцерства. Саме військові видали розпорядження про виселення з міста всіх, хто оселився в ньому після 1 січня 1915 р. Виконання цього розпорядження, що загрожувало вигнанням з Києва трьох чвертей євреїв, було зупинено Генеральним Секретаріатом з єврейських справ.

Таке вороже відношення до євреїв, мабуть, було однією з причин того, що, коли в місті спалахнуло повстання, опорним пунктом якого став завод «Арсенал», у ньому взяло участь чимало єврейських робітників і молоді. У той же час Київський обласний комітет Бунду виступив проти повстання.

¹³¹ Рафес М. Два года революции на Украине. Раскол "Бунда". М.: Гос. изд-во, 1920. С. 73.

¹³² Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. С. 45.

Після його придушення почалися напади на євреїв, причому важко було відрізнити імпровізовані акції від організованих, а єврейський міністр не мав ніякої можливості їх зупинити, оскільки владу в місті зберігали військові. 16 січня міністр подав у відставку разом з усім урядом В. Винниченко¹³³.

На час Української революції поляки були третьою за чисельністю національною групою в Україні, яка істотно збільшилася за рахунок біженців та військовополонених. Польська людність відіграла помітну роль у поваленні царизму, розпаді Російської імперії, суттєво впливала на революційний та державотворчий процес в Україні.

Революційні хвилі посилили політичну активність і польських громадських та партійних кіл. Вже 5 березня 1917 р. відбулися збори представників 39 польських організацій міста Києва і південно-західного краю. Збори визнали себе повноправним представництвом всіх польських громадських організацій регіону. Було обрано Виконавчий комітет з 20 осіб, до якого увійшли І. Бартошевич (голова)¹³⁴, С. Хаєцький, І. Пересвет-Салтан, В. Дзедушицький, С. Єзерський, М. Міцкевич та ін. Учасники форуму надіслали вітальні телеграми до Тимчасового уряду. 8 березня комітет надрукував в київських газетах відозву до польського народу з закликом об'єднувати всі національні сили з метою створення «Громадської польської організації». Водночас з'явилися повідомлення про підготовку до друку нового видання «Gazeta Narodova», яке мало захищати інтереси польського демократичного загалу. І дійсно, незважаючи на брак польського шрифту у видавництвах, очолювана В. Петкевичом і Я. Замараєвим газета побачила світ в другій половині квітня.

Хоча, Польський виконавчий комітет проголосив себе представником всіх громадських об'єднань цієї нації, він не відображав інтереси усіх соціальних верств польського населення. В наслідок цього 12 березня на мітингу польських робітників було утворено польську робітничу Раду міста

¹³³ Ядловська О.С. Становище єврейського населення в Українській народній республіці. С. 173.

¹³⁴ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 49.

Києва та обрано тимчасовий Виконавчий комітет з 19 осіб. Учасники мітингу ставили за мету налагодити тісні стосунки з Радою робітничих депутатів.

Виконавчий комітет не міг задовольнити і всіх політичних уподобань польської громади. Не випадково в кінці березня в Києві виник «Польський демократичний союз», до якого записувалися «незалежні і прогресивні партії». А в квітні утворився Польський національний клуб Києва, який прагнув об'єднати все польське населення міста під гаслом незалежності Царства Польського. Вірогідно, що клуб був створений тими ж соціально-політичними силами, що і Польський виконавчий комітет громадських організацій, але на дещо іншій платформі. До президії клубу увійшли Єзерський, Садовський, Василевський, Заремба¹³⁵.

Зорганізувалися в цей період і поляки, що перебували на військовій службі. Ними було створено союз поляків-військовиків Київського воєнного округу. В резолюціях першого зібрання союзу проголошувалася загальнополітична мета – здобуття незалежності Польщі. Передбачалось найближчим часом створити загони національної армії та скликати у Києві з'їзд делегатів південно-західного фронту. Ідею формування національних військових загонів втілили в життя досить швидко. Перший польський полк було сформовано вже 23 квітня 1917 р.

Хвиля політичної активності не оминула і польське жіноцтво. 2–3 травня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд польських жінок, скликаний з ініціативи місцевих жіночих організацій. На з'їзд прибуло понад 400 делегатів з Умані, Харкова, Вінниці, Бердичева, Білої Церкви. Серед інших активісток національного жіночого руху до президії були запрошені Г. Кноль, С. Гражалоська, Е. Жмиєвська. З'їзд розглядав найрізноманітніші проблеми, серед яких явно домінувало питання про рівність жінки в новій незалежній Польщі. Оскільки обговорити всі завдання за два дні роботи

¹³⁵ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.). С. 26.

виявилось неможливим, учасники форуму намітили провести ще один з'їзд восени 1917 р.

Польська громадськість інших міст України об'єднувалася і маніфестувала в дусі демократичних устремлінь часу. Так, наприклад, у Полтаві 25 березня 1917 р. відбувся польський мітинг, в організації якого взяли участь польське Товариство жертвам війни, офіцери польського полку, окремі політичне активні громадяни міста польської національності. Промовці звеличували ідеї революції та висловлювали палке бажання створити свою незалежну демократичну батьківщину. В Житомирі, де здавна проживала чимала польська громада, 10 березня 1917 р. відбулася грандіозна маніфестація. Справжньою її окрасою стали учні місцевих польських навчальних закладів¹³⁶.

З плакатами рідною мовою «За нашу і вашу свободу» поляки Житомира пройшли вулицями міста. Маніфестація закінчилася на площі перед костолом урочистою службою. У відповідь на привітання польського письменника і політичного діяча І. Барташевича учасникам демонстрації 21 березня 1917 р. М. Грушевський сказав: «Полякам, що живуть на Україні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, наш братній привіт»¹³⁷.

Лідери польського руху, відстоюючи ідею повалення централізованої Російської імперії та відродження польської держави, підтримали національно-визвольні змагання українського народу, виступили за спільні дії. Про це заявив І. Волошиновський на Українському національному з'їзді 8 квітня 1917 р. від імені Київського виконавчого комітету польських організацій на Україні. Паралельно з автономізацією України розгортався процес національно-культурного і політичного пробудження польської людності, її консолідації. Створюються культурно-просвітницькі організації, відкриваються польські школи, Польський університетський колегіум в

¹³⁶ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки. Збірник. К.: ІІЕНД, 1999. Випуск 8. С. 104.

¹³⁷ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 49.

Києві, активізується діяльність польських політичних партій, Римо-Католицької Церкви, формуються польські національні військові підрозділи. Функції координатора польського руху намагався взяти на себе Польський виконавчий комітет у Києві.

Головною розбіжністю в поглядах провідників українського і польського рухів було ставлення до майбутнього устрою Росії: прагнення автономії для України і беззаперечне повернення незалежності для Польщі. Поляки підтримували український національно-визвольний рух до тієї межі, за якою він розходився з інтересами польського державницького руху. Така позиція посилювала самостійницькі настрої в українському визвольному русі, виявляла вплив на еволюцію в поглядах Центральної Ради щодо характеру національної державності¹³⁸.

Важливим фактором посилення впливу польського елемента на революційний і державотворчий процес в Україні стало залучення поляків до участі в представницьких та виконавчих структурах влади. Зазначимо, що переважне представництво від неукраїнської людності отримали органи революційної демократії, тобто Ради робітничих і солдатських депутатів і соціалістичні партії.

Вперше представники польської меншини взяли участь у засіданні Малої Ради 11 липня 1917 р. Загалом польська меншина отримала 20 місць (2,5%) у Центральній Раді. За рішенням комісії щодо розподілу місць у Центральній Раді між представниками польських та єврейських організацій вони розподілялись таким чином: Польська партія соціалістична – 7 місць, фракція соціалістів-революціонерів – 5, Демократичний централ – 9 місць, з яких 4 належали найбільш радикальним елементам з кола Польського виконавчого комітету. Слід зазначити, що в червні на з'їзді польських спілок, організацій і товариств у Києві (434 делегати від 170 організацій) відбувся розкол між правою та лівою частинами делегатів, в результаті якого демократичний блок і соціалісти утворили Польський демократичний

¹³⁸ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради. С. 104.

централ – найбільш лояльну по відношенню до Центральної Ради польську організацію, її очолювали Р. Кноль, М. Міцкевич, Є. Старчевський, С. Стемиковський, З. Янушевський¹³⁹.

Про зацікавленість представників польської меншини в роботі органів Центральної Ради свідчить дискусія, описана газетою «Нова Рада». Представник Польського демократичного централу В. Рудницький відстоював ідею про представлення в Центральній Раді лише місцевих польських організацій (без тих партій, що діяли на території Королівства Польського), включаючи і більш праві польські партії. Однак, Центральна Рада з такою пропозицією не погодилась. Обмеживши репрезентацію польських організацій лише лівими елементами, Центральна Рада звузила тим самим свій вплив на польську людність. На шостих загальних зборах Центральної Ради у серпні 1917 р. польську меншину представляли 11 делегатів, серед яких не було жодного представника від ППС, а від соціал-демократів Королівства Польського лише один з чотирьох.

Польські інтереси в органах Центральної Ради представляли: в Малій Раді – Корсак (революційна фракція ППС), В. Матушевський (ППС – лівиця, ПДЦ), В. Рудницький, Почетовський (ПДЦ). Товаришем Генерального секретаря міжнаціональних справ по польському відділу, а з січня 1918 р. генеральним секретарем, міністром польських справ УНР був М. Міцкевич. З принципових питань, які розглядались у Центральній Раді та Генеральному Секретаріаті, вони досить часто ставали в опозицію, залишаючись у меншості. Так було при обговоренні організації польської армії, тимчасових правил допомоги виселенцям, земельного закону тощо. Однак сама участь представників польських організацій в діяльності Центральної Ради, інших органах, підтримка українського руху в головному – державотворчому процесі відігравала позитивну роль¹⁴⁰.

¹³⁹ Там само. С. 105.

¹⁴⁰ Там само. С. 106.

Своєрідним екзаменом для польської, як й інших меншин, стали події осені 1917 р., пов'язані з проведенням у Києві З'їзду народів Росії, більшовицьким переворотом у Петрограді, проголошенням III Універсалом Української Народної Республіки. Виступаючи на відкритті З'їзду народів Росії, Р. Кнолль заявив, що поляки як прихильники самостійної польської держави участі в з'їзді федералістів не візьмуть. Польський народ, – підкреслив він, – ніколи не піде зі зброєю в руках проти свободи народів федеративної Росії, а на Україні, де поляки є в меншості, він підтримуватиме прагнення до автономії господаря краю – українського народу. Представник ППС – лівіці К. Лукашевич у заяві від своєї партії повідомив, що його партія приєднується до революційного руху української демократії, оскільки остання майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України. Отже, представники різних політичних орієнтацій польського руху підтримували ідею проголошення державності України, а тому схвально сприйняли III Універсал в тій частині, що стосувалася проголошення УНР, а також надання польському, як й іншим народам в Україні, національно-персональної автономії для забезпечення прав і свобод у справах їх національного життя.

Що ж стосується задекларованої Універсалом ліквідації права власності на землю і передачі її в розпорядження земельних комітетів без викупу, то реакція польських партій, окрім ППС – лівіці, була негативною. Представник ПДЦ у Малій Раді В. Рудницький утримався під час голосування за Універсал і склав свої повноваження члена Центральної Ради, мотивуючи це незгодою з вирішенням аграрного питання. Подібну позицію зайняв Генеральний секретар у польських справах М. Міцкевич, а також І. Волошиновський – член губернської земської управи та ряд інших представників польських громад, що працювали у низових структурах органів влади. Всі польські організації підписали протест проти відокремлення землі від рук власників, наголошуючи на тому, що це може мати фатальні наслідки для України, зачіпає інтереси тисяч людей,

пов'язаних з хліборобством. У заяві-протесті підкреслювалось, що акт Центральної Ради зашкодить порозумінню з найближчим сусідом - вільною сполученою Польщею. Натомість ППС – лівиця на засіданні 12 листопада підтримала III Універсал в цілому, але зажадала від УНР матеріальної підтримки польських культурно-освітніх товариств, утримування польських біженців, надання землі всім полякам, які виявлять бажання залишитись громадянами України. Негативна реакція поляків на аграрну частину Універсалу переносилась на оцінку акту в цілому і ставлення до УНР, що зумовлювалось їхніми економічними інтересами. Нагадаємо, що в руках польських великих і середніх землевласників знаходилось на Київщині 53% усіх земель, на Волині – 45,7%, на Поділлі – 41,1%¹⁴¹.

Разом з тим, уникаючи подальшого загострення відносин з владою, представники лівих польських організацій і далі співпрацювали з Центральною Радою і урядом. Зокрема, М. Міцкевич повернувся на посаду Генерального секретаря в польських справах, а В. Рудницький був призначений його заступником. Членом Малої Ради від ПДЦ став Почентовський. Водночас польські організації продовжували вимагати від Центральної Ради негайного вироблення і проведення в життя спеціального законопроекту про забезпечення національно-культурних інтересів польської людності на правах автономії. Протягом грудня на засіданнях Малої Ради декілька разів проект закону «Про національно-персональну автономію» розглядався, викликаючи гострі дискусії. Він став, фактично, останнім кроком Центральної Ради назустріч вимогам національних меншин за умов загострення внутрішньополітичної ситуації, що виникла в результаті експорту більшовицької влади на Україну і розв'язання війни проти УНР. Обговорюючи проект закону 2 січня 1918 р., представник ППС – лівиці Корсак підтримав його, наголосивши, що віднині «він буде нашим бойовим гаслом, за яке ми боротимемось і в Польщі». Ухвалений Центральною Радою закон «Про національно-персональну автономію» надав польській меншині

¹⁴¹ Там само. С. 107.

право на утворення Національного Союзу – державного органу, що користувався б правом самоуправління в питаннях національної освіти, культури, соціальної допомоги, еміграції тощо. Членство в Національному Союзі мало ґрунтуватись не на територіальній, а на персональній основі. До нього могли вступати усі бажаючі представники польської національності, незалежно від того, в якій частині держави вони проживають. Це принципово відрізняло позицію Центральної Ради від моделі національно-територіальної автономії, яку згодом реалізовували більшовики в 20-х рр., створюючи національні територіально-адміністративні одиниці¹⁴².

Ухвалюючи закон «Про національно-персональну автономію», Центральна Рада розраховувала, що він стане одним з чинників зміцнення взаєморозуміння з національними меншинами, сприятиме лояльному ставленню поляків та інших етнічних груп до Української держави, яка набувала статусу самостійної. Насамперед йшлося про підтримку національними меншинами IV Універсалу, що проголошував УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу¹⁴³. Як відомо, його прийняття зумовлювалося потребами внутрішнього життя, загрозою експансії більшовицької Росії, участю делегації УНР в мирних переговорах у Бресті. Саме хід переговорів чи не найбільше викликав стурбованість представників в Центральній Раді, оскільки вони вболівали за інтереси поляків Холмщини, яка розглядалась як українська етнічна територія. І все ж представник революційної фракції ТПС Корсак став єдиним з присутніх представників національних меншин на засіданні Малої Ради, який проголосував за ухвалення IV Універсалу.

Цей факт спростовує поширену в історичній літературі точку зору, ніби всі представники етнічних меншин при голосуванні Універсалу були проти або утримались. До речі, поляки були єдиними, хто взяв участь у збройній боротьбі за Київ на боці Центральної Ради. Польська бойова дружина

¹⁴² Там само. С. 108.

¹⁴³ Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. К.: Т-во «Знання», 1993. С. 76.

(київський відділ Польської організації військової) у перший день повстання перейшла в розпорядження штабу коменданта Києва, діючи поруч з вояками армії УНР. Співпраця представників польських організацій з органами УНР тривала до останніх днів її існування. Проте, в ході проведення земельної реформи і посилення безвладдя на місцях в ряді регіонів України мали місце зіткнення польських військових формувань з місцевим населенням¹⁴⁴.

Значне порушення майнових прав етнічних меншин пов'язане з ухваленням III Універсалу, який ліквідував право власності на землю без належного відшкодування. На знак протесту проти цього член Центральної Ради поляк В. Рудницький покинув засідання, на якому затверджували Універсал. Таку негативну реакцію представника польської меншини пояснювали тим, що у її власності в Україні було 4 млн. гектарів землі, яку оцінювали в понад 3 млрд. крб. Польські землевласники, відстоюючи своє право, 22 листопада 1917 р. надіслали до Варшави меморандум, у якому просили польський уряд разом з країнами Антанти вплинути на українську владу з метою припинення націоналізації цього виду їхньої власності. У документі також наголошено на крайній націоналістичній позиції українського уряду і його недоброзичливому ставленні до поляків¹⁴⁵.

Після повернення до Києва у березні 1918 р. Рада Народних Міністрів ужила низки репресивних заходів до російської та польської преси. Навряд чи можна вважати правомірними її дії від 6 березня 1918 р. щодо звільнення з державної служби неукраїнських громадян і виселення їх за межі УНР (хоч і з виплатою заробітної плати), на підставі Закону «Про громадянство УНР» від 2 березня 1918 р. Член Центральної Ради єврей Н. Лінтам був безпідставно затриманий і вбитий, про що М. Грушевський повідомив Малу Раду 12 березня 1918 р. Наприкінці цього ж місяця представники національних меншин виступили в Малій Раді зі спільною заявою щодо порушення Закону «Про національно-персональну автономію». Таким вони

¹⁴⁴ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради. С. 108-109.

¹⁴⁵ Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 400.

вважали масове застосування лише української мови без паралельного вживання інших мов¹⁴⁶.

Така активність єврейського і польського населення закономірна. Адже ще до революції вони утворювали національні політичні партії, громадські організації, просвітницькі осередки. Проголошені революцією демократичні свободи надали цьому руху нових якісних і кількісних показників. Почали вільно створюватися найрізноманітніші об'єднання, без будь-яких обмежень проводилися з'їзди, маніфестації, наради, значно зросла чисельність політичне активних громадян.

Діаметрально протилежним виявився ступінь організованості росіян в Україні. Причина полягає у багатовіковому культивуванні ідеї про росіян як про державну, основну націю. Проживаючи в Україні, великороси сприймали себе національною більшістю, а свої політичні уподобання задовольняли в загальноросійських партіях, переважно кадетського спрямування. Лише зі зростанням ролі Центральної Ради в політичному житті України, з посиленням українського національного руху у Києві починають виникати російські організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь». А. Ніковський назвав ці організації «маленькими острівцями переляканих людей у великому морі української стихії». Тому російські об'єднання, подібні до структур інших етнічних меншин, почали формуватися лише у 1918 р.¹⁴⁷.

Російське і зрусифіковане населення України намагалися використати більшовики. Вони збирали сили для захоплення влади в Україні. Важливим етапом, за їхніми планами, мав стати Всеукраїнський з'їзд Рад. Настанову про його підготовку київським більшовикам дав нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін 17 листопада 1917 р. у розмові з представником Київського обласного комітету партії.

¹⁴⁶ Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 180-182.

¹⁴⁷ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.). С. 27-28.

Більшовицьке керівництво, усвідомивши, що після жовтневого перевороту автоматичного переходу влади в Україні до збільшовичених робітничо-селянських рад не сталося, вважало за необхідне (найефективнішим і політично найзручнішим) повторення тут місцевого «жовтня». Гарантією успіху мав стати склад учасників планованого з'їзду. Як і в Петрограді, на ньому мали бути представлені тільки робітничо-солдатські Ради, тобто кількісна меншість «організованої революційної демократії». Але в конкретних умовах з'їзд мав носити значною мірою національно неукраїнський характер: складалися з представників робітництва, яке становило близько 10% населення України і було переважно за походженням не українцями, представників російського війська, частини якого дислокувалися в Україні. Участь селянства, найбільшої суспільної верстви, у ньому не передбачалося, за винятком невеликої частини солдатів із селян – українців.

Виконуючи директиву ЦК РСДРП (б), Київська обласна Рада робітничих і солдатських депутатів на засіданні 24 листопада 1917 р. ухвалила скликати 3 грудня Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У повідомленні відзначалося, що його скликають більшовицькі організації, встановлювалася норма представництва: об'єднані Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів мали надіслати десять делегатів, якщо ради існували окремо, Рада робітничих і солдатських депутатів надсилали сім осіб, а Рада селянських депутатів – чотири. Таку саму кількість мала право надсилати й губерньська Селянська спілка. Об'єднані повітові Ради надсилали п'ять делегатів, а коли діяли окремо, то Ради робітничих і солдатських депутатів направляли по три представники, Ради селянських депутатів – два. Отже, грубо порушувалась елементарна справедливість щодо представництва на з'їзді основних верств населення України.

Більшовики діяли відкрито, на очах Центральної Ради, її Генерального Секретаріату, і хоч вони створювали на шляху своїх опонентів мінімум

перешкод, але не дуже й намагалися масово залучити робітничо-селянські організації до національно-визвольної боротьби. Лише організації на чолі з Селянською спілкою вжили контрзаходів, щоб не допустити переходу влади в Україні до рук більшовиків. Селянська спілка роз'яснювала, що, збираючи з'їзд, більшовики прагнуть зірвати скликання Українських Установчих зборів, оскільки добре знають, що загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням перемоги не здобудуть.

Німецькі колонії засновувалися на території нинішніх Запорізької, Херсонської, а трохи пізніше – Дніпропетровської, Донецької, Кримської, Миколаївської та Одеської областей. В 1917 р. в Україні (в її сучасних державних кордонах) налічувалося понад 400 тис. німців (за іншими відомостями – понад 900 тис)¹⁴⁸.

Протягом березня 1917 – квітня 1918 р. німецьке населення України зробило помітний крок у напрямку громадської самоорганізації. У травні 1917 р. в Одесі відбувся Всеросійський з'їзд російських німців, у роботі якого взяли участь близько двох тисяч делегатів. Він проголосив створення Всеросійського союзу російських німців. У серпні 1917 р., також в Одесі, була проведена друга конференція Союзу російських німців Півдня Росії. Обидва зібрання, крім проблеми консолідації німецького населення, присвячувались виробленню політичних підходів у ставленні німців до державного устрою Росії та державницьких перетворень в Україні.

Брест-Литовський мирний договір 1918 р. значно підвищив роль українських німців у стратегічних планах як Німеччини, так і Української Народної Республіки. Водночас він вніс розкол у німецьке середовище за ознакою прихильності до того чи іншого варіанту існування німців на території України. Одна їх частина продовжувала підтримувати запропоновану Центральною Радою національно-персональну автономію, інша намагалася віднайти нові орієнтири. При цьому друга група відзначалася радикалізмом та більшою чисельністю.

¹⁴⁸ Там само.

В грудні 1917 р. Центральний комітет Союзу російських громадян німецької національності і менонітів, центр якого знаходився в Одесі, своєю телеграмою в Київ вітав Центральну Раду «як владу України» і просив у неї «захисту майна і повернення солдатів на Україну». На місцях це рішення Центрального комітету знайшло підтримку. Обговорюючи зміст телеграми, збори Союзу німців і менонітів Олександрійського району на Катеринославщині повністю підтримали її зміст¹⁴⁹.

23 березня 1918 р. Одеський Центральний комітет Спілки німецьких колоністів України передав командуванню німецьких та австро-угорських військ свої вимоги до Центральної Ради з проханням підтримати їх. Вимоги включали: негайне повернення всіх ліквідованих Селянським аграрним банком, згідно із законом від 2 лютого 1915 р., німецьких земельних володінь їхнім колишнім власникам; відшкодування за ліквідований інвентар та нанесені збитки; відновлення всіх господарств, зруйнованих «революційними бандитами»; повернення пограбованого інвентарю та справедливе відшкодування завданих збитків з метою забезпечення негайної обробки угідь; відвернення соціалізації німецьких маєтків та іншої німецької власності, тобто нехтування IV Універсалу Центральної Ради в частині земельного питання; обеззброєння всіх ненадійних елементів міста і села, що тероризують мирне населення; реалізація принципу національно-персональної автономії та поширення цього права також і на німців; юрисдикція існуючих радикальних земельних комітетів та сільських рад не повинна поширюватися на німецьке населення; негайне створення окремого секретаріату у справах німців при Українській Центральній Раді та закріплення за органами Спілки німецьких колоністів права висунення кандидатів на посади в цьому секретаріаті; створення окремого комісаріату у справах німців при Надзвичайному комісарі Центральної Ради в Одесі й закріплення за органами Спілки німецьких колоністів в Україні права висунення кандидатів на посаду комісара у справах німецьких колоністів;

¹⁴⁹ Там само.

переобрання губернських, окружних та волосних органів місцевого самоврядування, а також земельних комітетів, оскільки вибори до цих органів відбулися під тиском радикально налаштованих солдатів, що перебували у даних місцевостях лише короткий час і не були обізнані з місцевими особливостями та потребами¹⁵⁰.

Слід відзначити поодинокі сплески активності представників інших етнічних меншин. В травні 1917 р. в Києві виник білоруський національний гурток «Зорка». З закликом до сербів про організацію загальних зборів звернулися активісти київського сербського гуртка професор А. Стоянович та студент П. Попович. Ініціативна група литовців Житомира розпочала в квітні 1917 р. роботу щодо створення місцевого литовського об'єднання¹⁵¹.

Отже, демократична революція в Росії спричинила вибух громадсько-політичної активності етнічних меншин. На адресу Тимчасового уряду всюди лунали слова вдячності за надання рівних громадянських прав. Проте, в утворені на теренах України громадські осередки загальноросійської революції, а згодом в місцеві установи Тимчасового уряду українців запрошували у тій же кількості, що і депутатів від національних меншин. Наприклад, в Київський виконавчий комітет при Губерніальному комісарові Тимчасового уряду було введено по два представника від українців, євреїв, поляків.

Зрозуміло, що українські діячі сприймали свою націю не як меншість, а як господаря на рідній землі. Це й призвело до виникнення протиріччя між загальноросійськими революційними силами та політично свідомим українством. Представники національних меншин вітали Центральну Раду, І Всеукраїнський національний з'їзд (6–8 квітня 1917 р.), але не як прообраз української держави в найближчі місяці, а як рівні громадські національні об'єднання. Ідею автономії України вони сприйняли як зраду ідеалам

¹⁵⁰ Ядловська О.С. Становище єврейського населення в Українській народній республіці // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Випуск XXI. С. 172–175.

¹⁵¹ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.). С. 28.

революції. С. Гольдельман на прикладі єврейських сил пояснив це небажанням і навіть страхом залишитися відірваними від загальноросійських єврейських партій – Бунд, «Поалей Ціон», «Цгірей Ціон», сіоністських організацій.

Поступово ідеї автономії України завойовували дедалі більше прихильників. Центральна Рада, прагнучи стати загальноукраїнським представницьким органом, запрошувала до співпраці національні меншини краю. В червні 1917 р. відбулися переговори лідерів Центральної Ради з представниками національних меншин, їм гарантувались місця в українському парламенті відповідно до чисельності тієї чи іншої людності за принципом пропорційного представництва. При цьому основними репрезентантами інтересів національних меншин в Центральній Раді мали стати національні партії меншин, майже виключно соціалістичної орієнтації. З одного боку, це було закономірно. Адже керована соціалістами Центральна Рада запрошувала до співпраці політичних однодумців. Та з іншого боку, соціалістичні партії етнічних меншин не відображали повною мірою всього спектру громадсько-політичних інтересів меншин. До того ж революційна творчість мас породила розмаїття союзів, клубів, об'єднань. Та на момент вступу до Центральної Ради сильнішими, політично досвідченішими, організованішими були саме партії, що і переважило історичні ваги на їх користь.

Лютнева революція, лібералізувавши суспільні відносини, відкрила широкий доступ політичним партіям і організаціям, національним групам до активної участі в органах влади та місцевого самоврядування в Україні. Одночасно й провідники українського руху, реалізуючи ідею національного самовизначення, розуміли вплив неукраїнського населення на розвиток української революції, тому вони усіяко прагнули до максимального порозуміння з етнічними меншинами.

Особливо велику увагу в цьому контексті вони приділяли містам. Адже останні були важливими осередками промислового та інтелектуального

потенціалу. При чому більшість населення в них становили не українці. Зрозуміло, питома вага представників національних меншин у всіх сферах життя міст мала таку значимість, що ігнорувати їхні інтереси було б великою помилкою.

Оскільки, міські представницькі органи – думи, обрані ще за часів царського режиму на куріальній основі, боронили інтереси верхівки міст, а решта прошарків міського населення не була представлена зовсім, загальна хвиля демократизації вимагала їхньої реорганізації. Тому наприкінці березня – у квітні 1917 р. цензові думи стали поповнюватися депутатами від рад, виконкомів, громадських організацій, а також від окремих національних груп. Саме в такому вигляді проіснували думи до прийняття Тимчасовим Урядом 15 квітня 1917 р. нового закону про вибори.

Закон був побудований на засадах прямого, рівного, таємного і загального голосування. Але основним принципом, що і визначав характер і результати виборів, став принцип пропорційності. Згідно з пропорційною системою передбачалося голосування не за окремих осіб, а за списки, складені партійними комітетами, без права вносити будь-які зміни щодо прізвищ кандидатів або хоча б їхнього порядку. Партії склали вже готові листи, і виборцю залишалося тільки зробити свій вибір між листами різних партій або блоків¹⁵².

Тактика блокування та пошуку союзників серед ідеологічно споріднених партій була широко поширена у передвиборчій кампанії 1917 р., оскільки від неї фактично залежав успіх чи неуспіх партій на майбутніх виборах. А внаслідок того, що складність соціально-економічних та національних відносин в Україні зумовила появу на арені політичного життя, крім української, значної кількості російських, польських, єврейських партій, організацій і громад, комбінації передвиборчих блоків були найрізноманітнішими. Так, російські більшовики в своїй переважній

¹⁵² Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках // Наукові записки. Збірник. К.: ІІІЕНД, 1999. Випуск 8. С. 46-47.

більшості йшли на вибори, не вступаючи в блоки з іншими партіями (в Одесі, Вінниці, Маріуполі, Олександрівську, Макіївці тощо). В тих же містах, де не існувало самостійних організацій РСДРП(б), вони прагнули об'єднати навколо себе інтернаціоналістські елементи. Наприклад, член партії більшовиків І. Дробніс, говорячи про вибори в органи міського самоврядування Полтави, наголосив на необхідності підтримати кандидатів соціалістичних партій, оскільки, начебто, тільки вони могли поєднати діяльність міської самоуправи з потребами демократії та найбідніших верств населення. Полтавська Рада в своїй резолюції також відзначила, що вважає за можливе включити в список осіб із соціалістичних партій, але блокуватися потрібно з тими, що стоять на виключно інтернаціональній платформі.

Внаслідок подібної тактики харківські, катеринославські, київські більшовики змогли залучити до співпраці місцеві групи соціал-демократії Польщі й Литви, соціал-демократії Латиського краю, у Луганську і Кам'янському – польське соціалістичне об'єднання, в Кременчуці – польську групу “Єднання” та місцеву організацію єврейського робітничого союзу.

Інтереси російськомовних мешканців українських міст відстоювали також російські соціал-революціонери і меншовики, з якими РСДРП(б) відмовилась укладати блоки. Ці партії зазвичай єдналися у передвиборчій кампанії з Бундом (як, наприклад, у Черкасах). І такий вибір політичних партнерів приносив бажані результати: у Слов'янську на Харківщині есери, меншовики і бундівці вибороли 28 місць з 36, у Василькові на Київщині – 12 з 31, у Харкові блок есерів та об'єднаної єврейської робітничої партії провів 59 чоловік із 120.

Окрім загальноросійських національних партій, єврейське населення на виборах було представлено іншими партіями, громадськими організаціями, окремими групами, частина яких прагнула відстоювати національні вимоги і заради цієї мети намагалася об'єднатися. Так, партія сіоністів твердила, що муніципальні вибори повинні відбутися тільки під знаком національних завдань та інтересів. Катеринославська сіоністська організація виступила з

заявою, в якій закликала створити “єдиний національний єврейський блок з єдиною муніципальною програмою”. У Херсоні передбачалось об’єднати всі єврейські організації та партії, що стояли на точці зору захисту загальноєврейських інтересів, і виставити один загальноєврейський список. Подібні блоки єврейських об’єднаних організацій було створено в Таращі й Радомишлі на Київщині, Харкові та інших містах¹⁵³.

У багатьох містах вагомий вплив мали польські партії та організації, які й виставили на виборах окремі списки (Харків, Кам’янець на Поділлі, Вінниця). В інших вони йшли разом з російськими та українськими партіями та громадами (в Городні на Чернігівщині – з «Просвітою»).

Також, представники етнічних меншин проходили за списками окремих груп виборців, від єврейських общин, за професійною ознакою – у списках домовласників, ремісників, квартирнаймачів тощо.

Щодо персонального підбору кандидатів, то необхідно зазначити, що висувались, як правило, відомі й досить впливові діячі, які належали до політичної та громадської еліти національних меншин, мали високий рівень довіри серед представників окремих національних груп.

Важливим кроком в реалізації проблем самовизначення єврейського населення стала виборча кампанія до міських дум, що проводилася в Україні в липні-серпні 1917 р. Найбільш напруженою була боротьба за голоси єврейських виборців в Одесі, Катеринославі та Олександрівську. Адже в цих містах єврейське населення було найбільш політизованим¹⁵⁴. Важливу роль в них відігравали єврейські політичні партії Бунд, Об’єднана єврейська соціалістична партія, Поалей-Ціон, сіоністи та Єврейський список.

Хід передвиборчої кампанії та результати муніципальних виборів, що відбулися в липні-серпні 1917 р., значною мірою відбивали розстановку і співвідношення політичних сил: переважну більшість думських місць посіли представники неукраїнських партій (в Києві вони мали 80 відсотків від

¹⁵³ Там само. С. 47-48.

¹⁵⁴ Гвоздик В. Участь єврейського населення Півдня України в муніципальній кампанії 1917 року // Запорожские еврейские чтения. Запорожье: Диво, 1999. Выпуск 3. С. 41-47.

загальної кількості мандатів), Т. Гунчак дає таку оцінку цьому фактові: “Яка іронія: у той саме час, коли у Києві засідала Українська Центральна Рада, містом керували люди, які вкрай вороже ставилися до боротьби українського народу за самостійне існування”¹⁵⁵.

Подібна картина склалася й в інших містах України: в Катеринославі із 110 місць не українці отримали 99, в Одесі зі 120 – сто п’ятнадцять, у Житомирі з 98 – вісімдесят дев’ять, у Херсоні зі 101 – вісімдесят шість, у Кременчуці зі 101 – вісімдесят чотири¹⁵⁶.

Іншим наслідком виборів на пропорційній основі стала заполітизованість думської роботи гласних, які були, до того ж, дуже часто надзвичайно далекі від розуміння нагальних господарських проблем міського самоврядування, а тим більше – від шляхів їх розв’язання.

Розглядаючи деякі політичні аспекти діяльності органів міського самоврядування, а саме: ставлення демократичних дум до українських урядів у 1917–1918 рр., знаходимо досить неоднозначну ситуацію. Результати виборів 1917 р. чітко вказували на неукраїнський характер міських дум. Отже, на перший погляд справді складається враження, що міські думи стали тим форпостом, з якого неукраїнські сили мали повести політичну боротьбу з Центральною Радою. Принаймні так вважають деякі дослідники (Т. Гунчак, Д. Дорошенко). Але одночасно необхідно зважати й на те, що думська тактика представників фракцій в органах міського самоврядування не могла виходити за межі партійних програм. Саме це потрібно враховувати, визначаючи характер і спрямованість політичної діяльності неукраїнських фракцій у міських думах. З одного боку - безумовна антиукраїнська позиція більшовиків, які домагалися встановлення радянської влади, близькість поглядів лівих загальноросійських і єврейських партій; з іншого боку – проросійські монархічні організації з гаслом «єдиної і неділимої». Щодо

¹⁵⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. С. 98.

¹⁵⁶ Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках. С. 48-49.

більшості неукраїнських партій, організацій, об'єднань, груп, представлених в думах, то вони проявляли стриманість і поміркованість відстоюючи власні національні, соціальні та економічні прагнення, а після більшовицького перевороту деякі з них (особливо єврейські) почали навіть підтримувати Центральну Раду, розуміючи, що вирішення їхніх проблем органічно пов'язане з успішним втіленням ідеї української самостійності.

Крім того, переважну більшість в думах становили, як уже зазначалося, представники соціалістичних партій, ідеологія яких у стратегічних питаннях співпадала з політикою соціалістичної Центральної Ради. Лише навесні 1918 р., коли український уряд почав застосовувати певні заходи (в більшості – декларативного характеру) щодо посилення контролю за діяльністю дум, що за час революції вже звикли до своєрідного анархічного існування, думи сприйняли це як посягання на основи демократії з боку адміністративної влади¹⁵⁷.

Таким чином, створені в перші місяці революції різноманітні громадсько-політичні організації залишилися яскравим прикладом творчої активності етнічних меншин. Вони стали важливими суб'єктами політичних процесів, які відбувалися на території України.

Найактивнішими були представники єврейського і польського населення, адже ще до революції вони утворювали національні політичні партії, громадські організації, просвітницькі осередки. Проголошені демократичні свободи надали цьому руху нових якісних і кількісних показників. Почали вільно створюватися найрізноманітніші об'єднання, без будь-яких обмежень проводитися з'їзди, маніфестації, наради, значно зросла чисельність політично активних громадян. Українські національно-демократичні сили, що чимало зробили для справедливого вирішення єврейського питання, не зуміли, на жаль, ізолювати вкрай націоналістичні елементи, що зірвали українсько-єврейське зближення і криваві єврейські погроми, які були спровоковані.

¹⁵⁷ Там само. С. 52.

Протилежним виявився ступінь організованості у російського населення України, адже вони вважали себе не етнічною меншиною, а державною, основною нацією. Лише зі зростанням ролі Центральної Ради в політичному житті України, з посиленням українського національного руху в Києві почали виникати російські організації.

Протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. німецьке населення України також зробило помітний крок у напрямку громадської самоорганізації, що вилився у ряд з'їздів і визнання державного статусу України. Слід відзначити поодинокі сплески активності представників інших етнічних меншин. Проте, їх вплив на загальнополітичну ситуацію був незначним.

ВИСНОВКИ

Етнічна (національна) меншина – це частина народу, яка проживає за межами однойменної держави, територіальної автономії в інонаціональному середовищі, зберігає свою самобутність, а також громадяни, котрі належать до народів, що не мають однойменних територіально – державних утворень. Незважаючи на критичну оцінку цього визначення, треба відмітити, що поділ на українську і неукраїнську нації був притаманний правовій практиці української державності 1917–1921 рр. Окремі сучасні дослідники теж не відмовляються від такого варіанту, удосконалюючи його на свій розсуд¹⁵⁸. Так, В. Євтух пропонував зарахувати до національних меншин «групи громадян України неукраїнської національності, які проживають на її території, і є меншими за чисельністю від української нації, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і зацікавленості добровільно зберігати й розвивати свою етнокультурну самобутність»¹⁵⁹. Ширше визначення запропонувало Міністерство юстиції України, опублікувавши наприкінці 2001 р. власний варіант цього поняття: «До національних меншин належать громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах і які не є українцями за національністю, менші за чисельністю ніж українці, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і готові добровільно зберігати і розвивати свою етнокультурну самобутність»¹⁶⁰.

Аналіз історіографічного комплексу дослідження історії етнічних меншин в роки Української революції дає підстави виділити три основних історіографічних періоди в розробці проблеми, які невіддільні від загальних тенденцій розвитку історичної науки взагалі. Вони визначені специфікою суспільно-політичної атмосфери, у якій доводилося працювати історикам:

¹⁵⁸ Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. С. 5.

¹⁵⁹ Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграцію. К.: Стела, 2000. С. 36.

¹⁶⁰ Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» // Моя Родина. 2001. 13 грудня.

1920 – 40-pp. XX ст., 1950-ті – 80-ті pp.; з 1991 – по теперішній час. Кожен етап якісно відрізняється один від одного.

Джерельна база роботи цілком достовірна й різноманітна. Вона складається з трьох груп документів: опубліковані документи; публікації у друкованих засобах масової інформації; спогади державних діячів та очевидців подій. Вказана джерельна база відкриває можливість успішно вирішити завдання, визначені в роботі.

Зазначені принципи та методи наукового пізнання дозволяють найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності. Їх поєднання дає можливість уникнути суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечує наукову достовірність результатів дослідження.

Під час розгляду діяльності Центральної Ради по забезпеченню прав етнічних меншин України було встановлено, що представники Центральної Ради розуміли значення правового регулювання етнонаціональних відносин в Україні, провадили наполегливі теоретичні пошуки, які набули головного правового оформлення в Універсалах, Конституції УНР і Законі «Про національно-персональну автономію». Однак, з урахуванням численних об'єктивних і суб'єктивних факторів (до них треба зачислити часте віддання переваги пріоритету прав нації перед пріоритетом прав людини) Центральної Раді не вдалося ефективно застосувати ці правові акти.

За часів Центральної Ради було проведено З'їзд народів Росії, на якому обговорювалися і ухвалювалися рішення з принципових питань національно-державного будівництва, зокрема, реформування Росії на основі федеративного устрою. Це відкривало широкий простір народам і національностям здобути право на національно-територіальну автономію та стати суб'єктами незалежної державності.

Ставлення етнічних меншин до українського національного руху і його наслідку – Української революції було складним і неоднозначним. Характер цього ставлення визначався низкою факторів:

- Політикою українських державних влад щодо етнічних меншин.
- Власними національними інтересами етносів.
- Вантажем колишнього імперського минулого.
- Історичних традицій і сучасних на той час реалій.

Найбільш повно діяльність партій та громадських організацій етнічних меншин проявилась в органах міського самоврядування у 1917–1918 рр. Підсумовуючи їх участь в органах місцевого самоврядування, можна виділити наступні головні моменти:

- Значний відсоток серед населення міст України представників етнічних меншин безпосередньо відобразився на результатах думських виборів 1917 р.: в органах міського самоврядування нерідко переважали саме їх гласні.
- Пропорційна система, закладена тимчасовим урядом у виборчий закон, перетворила виборчу кампанію 1917 року, а потім і думську роботу на поєдинок партійних стратегій і тактик. В думи в більшості своїй за партійними списками пройшли люди випадкові, далекі від розуміння місцевих потреб, а отже, нездатні вирішити господарські і соціальні проблеми міста. Ці фактори й стали тими суб'єктивними причинами, які разом зі зовнішніми чинниками призводили до поступового занепаду економічного життя міст.
- Помірковану частину гласних становили представники окремих національних та професійних груп – блоки російських виборів, єврейських та польських громад, домовласників, ремісників, які відстоювали національні та громадські інтереси, не виходячи за межі думської роботи.
- На революційній хвилі до органів міського самоврядування потрапили в основному представники соціалістичних неукраїнських партій – загальноросійських, єврейських, польських. Вони становили соціалістичну більшість в думах та їх виконавчих органах - управах. Саме ця більшість і виступала як опозиційна сила до українського уряду Центральної Ради навесні 1918 р.

Що стосується власних інтересів етнічних менших, до довготривалі і стратегічні цілі підштовхували їх до порозуміння з українським визвольним рухом. Це порозуміння повинно було привести всі етнічні групи до визнання Української державності. Однак, в 1917–1921 рр. цього не сталося, так як Українська національно-демократична революція зазнала поразки.

Досвід історії етнічних меншин в період Української Центральної Ради в контексті досвіду поваги до інших культур повинен бути врахований для сучасного регулювання статусу етнічних меншин. Описані події ілюструють тезу, що вирішення етнічного (національного) питання силовими методами неможливе. Воно призводить до нової ескалації боротьби.

Тому, вирішення національного питання в правовому полі на засадах толерантності, повинно бути головним для будь-якої держави, а особливо такої багатоетнічної як Україна. Демократична незалежна Україна, її зміцнення й процвітання – запорука вільного розвитку й добробуту всіх етносів, які в ній проживають.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Ч. I. К.: Політвидав України, 1990. 348 с.
2. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Ч. III. К.: Політвидав України, 1990. 535 с.
3. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. Ст. 529.
4. *Гольдельман С.* Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. 138 с.
5. *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-Науковий Вісник. Кн. VI. (передрук). Львів.: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1905. 16 с.
6. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? К.: Радянська Україна, 1991. 240 с.
7. *Грушевський М.* Народностям України; Чи Україна тільки для українців? // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. С. 106–109.
8. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред.-упор. П.П. Бачинський. К., 1999. 640 с.
9. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917-1923: в 2-х тт. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. Доба Центральної Ради. 431 с.
10. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен: Українське вид-во, 1969. 542 с.
11. *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. К.: Республ. асоціація українознавців, 1991. 98 с.
12. Збірник узаконень і розпоряджень УСРР. 1920. № 1.
13. Конституція України. К.: Українська правнича фундація, 1996. 54 с.
14. *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Ч. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. Прага: Пробоєм, 1942. 212 с.

15. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Ч. 2. Мюнхен, 1950. 312 с.
16. *Марголинъ А.* Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин: Изд-во С.Ефренъ, 1921. 397 с.
17. *Матушевський Ф.* Права національних меншостей. К.: Видання Союзу Українських Автономістів–Федералістів, 1917. 16 с.
18. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / упор.: М.І. Панчук та ін. К.: Наукова думка, 1994. 560 с.
19. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2-х частинах / упор: І.О. Кресіна. К.: Вища школа, 1997. Ч. 2. 704 с.
20. Нова Рада. 1917. 17 вересня.
21. Нова Рада. 1917. 9 листопада.
22. Нова Рада. 1917. 31 грудня.
23. Нова Рада. 1918. 10–11 січня.
24. Нова Рада. 1919. 27 квітня.
25. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини в Україні» // Моя Родина. 2001. 13 декабря.
26. Рафес М. Два года революции на Украине. Раскол «Бунда». М.: Гос. изд-во, 1920. 168 с.
27. Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в ХХ в. / ред. С. Диманштейн. Т. 3. М.: Изд-во Ком. акад., 1930. 467 с.
28. Робітнича газета. 1918. 4 січня.
29. Российское законодательство X–XX веков: в 10 тт. М.: Юрид. лит., 1994. Т. 9. Законодательство эпохи империализма и буржуазно-демократических революций. 658 с.
30. *Симон Петлюра.* Вибрані твори та документи. К.: Довіра, 1994. 271 с.

31. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. Липинського, 1995. 494 с.
32. Сучасність. 1988. Ч. 9.
33. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х томах. К.: Наукова думка, 1996. Т. 1. 591 с.
34. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х томах. К.: Наукова думка, 1996. Т. 2. 422 с.
35. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. В 2-х т. Т. 1. Відень: Укр. соціологічний ін-т, 1921. 152 с.

Література

36. *Artur E. Adams.* Bolsheviks in the Ukraine. The second Campaign: 1918–1919. Yale University Press, 1963. 238 p.
37. *Pipes R.* The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917–1923. Cambridge, 1954. 118 p.
38. *Sullivant R.* Soviet Politics: 1917-1957. Columbia University Press, 1962. 216 p.
39. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март–ноябрь 1917). К.: Госполитиздат УССР, 1957. 980 с.
40. *Буценко П.* КНС і радянське будівництво. Харків: Книгоспілка, 1925. 32 с.
41. *Гвоздик В.* Участь єврейського населення Півдня України в муніципальній кампанії 1917 року // Запорожские еврейские чтения. Запорожье: Диво, 1999. Выпуск 3. С. 41–47.
42. *Горбань Т.* Етнополітика Української Центральної Ради // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Выпуск 8. С. 30–36.
43. *Горовский Ф.Я.* та ін. Евреи Украины (краткий очерк истории): в 2-х ч. К.: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1995. Ч. II. 380 с.
44. *Гуленович Г.Д.* З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917). Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 83–84.

45. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. 288 с.
46. *Гусєв В.* Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 72–79.
47. *Ейдеман Р., Какурін М.* Громадянська війна на Україні. Харків: Вид. 2-е, 1931. 99 с.
48. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. ред. І. Курас, Ю. Римаренко. К.: ІПіЕНД, 1993. 800 с.
49. Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 р. Запоріжжя, 1995. 95 с.
50. *Євтух В.Б.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграцію. К.: Стела, 2000. 236 с.
51. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 5. К.: Наукова думка, 1977. 591 с.
52. *Калакура О.* Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 103–107.
53. *Клейнер І.* Єврейська громадськість України та Центральна Рада (1917–1918) // Єврейська історія та культура. К.: Ін-т юдаїки, 1996. С. 64–65.
54. *Копиленко О.* Держава і право України. 1917–1920 роки. К.: Либідь, 1997. 207 с.
55. *Кот С.* Олександр Шульгин та формування міжнаціональної політики УНР // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 116–125.
56. *Котляр Ю.В.* Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Історична бібліотека ЧДУ. Кн. 3. 92 с.
57. *Котляр Ю.В.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). К. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. 156 с.

58. *Котляр Ю.В.* Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.). Миколаїв: ПП «Спрінт–прінт», 1999. 117 с.
59. *Котляр Ю.* Селянське повстанство на Миколаївщині (1918–1921 рр.): монографія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 124 с. (Історична бібліотека МДГУ).
60. *Котляр Ю.В.* Методико-методологічні основи дослідження непу на Півдні України // Матеріали II Міжвузівської науково-практичної конференції «Науковий потенціал вищої школи». Миколаїв: КП МОД, 2006. С. 36–41.
61. *Котляр Ю.В.* Методологічні основи термінології, пов'язаної з національними меншинами // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Випуск 2. С. 33–37.
62. *Котляр Ю.В., Міронова І.С.* Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Київ–Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн.2. 204 с.
63. *Кривоший Г.Ф.* Національні меншини й Українська революція // Історія України. 1999. № 42. С. 10–11.
64. *Кривоший Г.Ф.* Національні меншини й Українська революція // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). Запоріжжя: «Просвіта», 1998. С. 159–188.
65. *Кривоший Г.Ф.* Ставлення єврейської національної громади до проголошення незалежності в УНР // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины» (29-30 мая 1997). Запорожье, 1997. С. 76–81.
66. *Кубійович В.* Національний склад людності українських земель // Енциклопедія українознавства. Т. 5. / гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1996. С. 1733–1739.
67. *Левченко Л.Л.* Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 роках // Наукові праці: науково-методичний журнал. Випуск

321. Т. 309. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2019. С. 56–73.
68. *Левченко Л.Л.* Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наукові праці: науково-методичний журнал. Випуск 280. Т. 292. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2017. С. 88–107.
69. *Лихолат А.* Націоналізм – ворог трудящихся. М.: Мысль, 1986. 354 с.
70. *Лихолат А.* Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920 рр. К.: Наукова думка, 1967. 426 с.
71. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра; Генеза, 1996. 942 с.
72. *Маланчук В.Ю.* Розвиток націй і міжнаціональних відносин в СРСР на сучасному етапі. До 50-річчя утворення СРСР // Філософська думка. 1972. № 4. С. 10–27.
73. *Маркусь В.* Мовна політика і мовне законодавство // Енциклопедія українознавства. Т. 5. / гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове тов-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1996. С. 1622–1626.
74. *Матвієнко Л.В.* Методика та методологія дослідження Степового Побужжя // Історичний архів. 2013. Випуск 10. С. 155–159.
75. Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років / Л.Л. Левченко (кер. авт. кол.). Миколаїв: Іліон, 2017. 280 с. («Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років»).
76. *Мироненко О.М.* Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К.: Друкарня МВС України, 1995. 220 с.
77. *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920. Філадельфія, 1967. 400 с.
78. *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). К.: Наукова думка, 1975. 276 с.

79. *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР. (Статистико-картографічне дослідження). К.: Наукова думка, 1965. 136 с.
80. Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект / авт. кол.: М. Панчук (керівник) та ін. К.: ІПіЕНД, 2000. 356 с.
81. Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас, Ю.С. Шемшученко та ін.; за ред. Ю.І. Римаренка. К.: Довіра, 1999. 559 с.
82. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк: ДНУ, 2003. 624 с.
83. Основи етнодержавознавства / за ред. Ю.І. Римаренка. К.: Либідь, 1997. 656 с.
84. Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів Першого круглого столу істориків. Славське, вересень 1990 // Праці НТШ. Т. 2. Львів, 1993. 182 с.
85. *Радько П.* Розробка теоретичних питань національно-територіальної автономії в період Центральної Ради: за матеріалами з'їзду народів Росії (8–15 вересня 1917 року) // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 56–71.
86. *Рафальський О.* Поняття «національна меншина» в етнополітичному дослідженні // Наукові записки. Збірник. Випуск 8. К.: ІПіЕНД, 1999. С. 178–179.
87. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. К.: Поліус, 2000. 447 с.
88. *Рогожин А.Й., Гончаренко В.Д.* Центральна Рада і її правові акти // Вісник АПН України. 1993. № 1. С. 48–49.
89. *Сарбей В.* Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 3–10.

90. *Симоненко Р.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К.: АН УРСР, 1962. 440 с.
91. *Скрипник М.* Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк. Харків: Держвидав, 1921. 85 с.
92. *Скрипник М.* Пролетарська революція на Україні. Харків: Пролетар, 1930. 158 с.
93. *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української конституції. К.: Т-во «Знання», 1993. 192 с.
94. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. К.: Либідь, 1999. 976 с.
95. *Сосенко П.* Нація й розв'язок національної справи при конституційному федералізмі. Львів: Друкарня новочасна, 1927. 64 с.
96. *Страхов М.М.* Захист прав національних меншин у Конституції УНР 1918 року // Матеріали науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи» (25 червня 1997 р., Київ). Харків: Прапор, 1998. С. 75–77.
97. *Туйлієва М.* Етнонаціональна політика Центральної Ради в контексті європейських цінностей // Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези доповідей. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 122–124.
98. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / за ред. О.М. Мироненка. К.: Либідь, 1997. 560 с.
99. *Харченко Т.* До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917–1918 роках // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 46–55.
100. XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин (міркування учасників «круглого столу»)

- напередодні пленуму ЦК партії // Український історичний журнал. 1989. № 5. С. 3–28.
101. XIX Всесоюзна конференція КПРС і проблеми вдосконалення міжнаціональних відносин (міркування учасників «круглого столу») напередодні пленуму ЦК партії // Український історичний журнал. 1989. № 6. С. 3–23.
102. *Чирко В.А.* Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. М.: Мысль, 1967. 382 с.
103. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. Париж-Львів: Фенікс, 1996. 710 с.
104. *Шульгін О.* Державність чи гайдамащина? (Збірник статей та документів). Париж: Меч, 1931. 123 с.
105. *Щетиніна Т.* Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень-травень 1917 р.) // Наукові записки. Збірник. К.: ІПіЕНД, 1999. Випуск 8. С. 21–29.
106. *Яворський М.* Революція на Україні в її головних етапах. Харків: Держвидав, 1923. 81 с.
107. *Ядловська О.С.* Становище єврейського населення в Українській народній республіці // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Випуск XXI. С. 172–175.
108. *Ядловська О.* Трансформації серед німецького населення Півдня України в 1917–1920 рр. // Схід. 2007. № 2. С. 64–67.
109. *Яковлів А.* Основи Конституції УНР. Париж: Меч, 1935. 63 с.
110. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. 767 с.